Тувинская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

ТЫВА

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 83 (15521) 1995 чылдың май 5, пятница

Ат салган шагы 22.50. Садар өртээ 400 рубль.

Журналистиң орук демдеглелдери

ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ УТКУУШКУН

Улаангомдан Хубсугул аймактың төву Мөренге чедир 1 шак 35 минута ушкаш, самолетка кывар чүүлдү долдур кудуп алган соонда оруувусту уламчыладывыс. Мөренден Улаанбаатар аразынга барык 1 шак 30 хире минута болдувус. Ынчангаш нитизи-биле 3 шак ажыг үеде агаарга чорааш, Моол күрүненин дугайында төөгүнүң ариннары, сактыышкыннар угаан-бодалга кирип, шуужуп эртип-ле турду. Оларны кысказы-биле бижиирге мындыг.

Моол дээрге-ле Төп Азияның эң-не бурунгу күрүнелериниң бирээзи. 1921 чылда аңаа улусчу революция тиилээн соонда, ол чылдың июль 11-ни моол чоннуң национал байырлалы кылдыр доктааткан. А 1924 чылдың ноябрьның 26-да Моол Улус Республика кылдыр эде адаптынган. 1992 чылдың февральдан эгелээш ол күрүнени катап Моол деп адай берген.

Чоннуң өзүлдезиниң талазы-биле алыр болза, дыка улуг бурунгаар базымны кылган. Амгы үеде моолдарның ниити саны 2 миллион 50 мың кижи ашкан. Оларның иштинден 30 харга чедир назылыг аныяктарның саны 70 хуузу болуп турар. Национал байдалын алыр болза, чоннуң 95 хуузу калха-моолдар, а артканнары казахтар, тыва-лар, кыдаттар дээш, оон-даа өске биче нацияның чоннары. Бүгү чоннуң 52 хуузу хоорайларда чүрттап турар.

Чүрттүң экономиказының кол адыры — көдээ ажыл-агыйы. Оон иштинде мал ажылынче эң-не чугула кичээнгейни угландырган. Чүге дээрге ол адыр көдээ ажыл-агый продукцияларының эң-не хөй кезинде дуглап турар. Чүрттүң ниити малының бажы амгы үеде 25-26 миллион четкен.

Моолга болган өскерлиишкиннериң түннелинде 1992 чылдан эгелээш, ол парламент башкарылгалыг күрүне апарган. Ол-ла чылдың июнь 23-те күрүненин Улуг Хуралынга соңгулдалар эрткен. Аңаа Моолдуң улусчу-революсчу намының төлөөлери эң-не хөй депутаттарлыг болган. 76 соңгуттурган депутаттарның 71-и улусчу-революсчу намның кежигүннери.

Моолдуң 1992 чылда хүлээп-алган чаа Конституциязынга үндезилээш, 1993 чылдың июнь 6-да бүгү чүрттүң чонунуң киржилгези-биле Президент соңгулдалары болуп эткен. Аңаа Пунсангийн Очирбат эң-не хөй санныг бадылаашкыннарны алгаш, чүрттүң Президентизи болган.

Даштыкы чүрттар-биле харылзааларында Моол чугула кичээнгейни Россия Федерациязы-биле кады ажылдажылгаларже салган. 1993 чылдың эгезинде Моолдуң Президентизи П. Очирбат Москваже албанның аян-чоруун кылган. Ынчан Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин биле П. Очирбат олар ийи чүрттүң аразында найыралчы харылзаалар, кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ат салганнар.

Ол хүн агаарончуг аяс болганындан самолеттуң соңгазындан Моолдуң карак четпес ховулары, ында чаттылдыр оттаан мал-маганы тодазы-биле көстүп чорду. Моол черниң эң улуг хемнери Селенга, Орхон хемнерни бедиктен көөрге, шойлүп чоруткан чиге удазын сагышка кирер чорду. Эң ылаңгыяда Селенганың чаржын канчаар. Бо хемнин бажы бистиң республиканың девискээри —Тожуның. Кунгуртугнуң тайгаларындан алганы база чоргаарал-биле бодап чордум. Эрдәнет, Булган хоорайлар соовуста чыдып кагды. Ам Моолдуң найысылалы — Улаанбаатар хоорайның чоокшулан келгени ол. Оон үр-даа болбаанда самоледувус, шынапла, чавызап-ла эгеледи.

Самолет доктааган. Оон эжиктерин ажыдыптарга, Тыва Республиканың Президентизин, ону үдеп чоруур делегация кежигүннерин Моолдуң Президентизинің, Чазааның харыысалгалыг ажылдакчылары чылыы-биле үткүп алгаш, оруксуурга кандыг чораанывысты сонуургап айтырдылар. Оон соонда делегация кежигүннерин Моол Чазактың эң-не улуг эрге-дужаалдыг аалчылар үткүүр чеди «Мерседес» маркалыг машиналарга тарай олурткаш, КАИ машинаызынга үдедип алгаш, хоорайже чорупту. Улаанбаатарның кол кудумчуларын тавараш, катап хоорайдан үнгеш, тайга эдээ черже углап чоруптувус. Элээн болганда каас-чараш бойдус чурумалдыг черде түттунган аалчыдар бажынынга кээп доктаадывыс. Ол дээрге Моол күрүненің даштыкыдан келген улуг аалчылар хүлээй алыр чери болду. Маңаа бистің Кыдат баар делегациявыстың кежигүннериниң бирээзи Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунуң Федерацияның субъектилери, Парламент болгаш нитилел-политиктиг организациялар-биле харылзаалар талазы-биле департаментизиниң директорунуң бирги оралакчызы Фарит Мухаметшин-ба-

за немежип келди. Оон аңгыда, Моолдуң Тыва Республикада консулу Баатарын Мянганбаяр база чораан.

Кежээки чем соонда, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың база ону үдеп чоруур делегация кежигүннериниң Моол черге аалдап келгенинге тураскаадып, тускай белеткээн концертти көөрү-биле шуптувусту чырык, делгем улуг залче чалады. Варык 1 шак чыгыы үргүлчүлеп келген концертке Моолдуң ат-сураглыг артистери, танцычылары, хөгжүмчүлери моол чоннуң кайгамчыктыг уран талантызын бараалгаттылар.

Бистің республикавысбиле кызыгаарлажып чыдар Убса-Нур аймакта хотоннарның танцызындан эгелээш, Моолдуң төп аймактарының чоннуң уран үүлүнге чедир долузу-биле көргүстүлер. Концертиң үр-үлчүлеп келген дурузунда артистер ыры-шоорун, танцы-самын үүгле боттарының янзы-өүрү национал хөгжүм херекселдеринге үдеп, ойнап турдулар. Чингисхаанга тураскааткан ырыны суг ыраажы Баасханхуу бадыра бээрге, ол хире улуг зал безин диңмиреп турган ышкаш кылдыр сагындырды. Морин хуур, ятха дээр национал хөгжүм херекселдеринге уран үүлдүң мастерлери Өрдәнәбат, Билэгдэмбэрэл олар ойнап турда, кижи магадавас арга чок. Концерт соонда бистің Президентивис солун концертти көргүскени дээш артистерге, оон организакчыларынга өөрүп четтиргенин илеретти.

Моол чон бурунгу өгбелериниң уран үүлүн, культуразын катап эгидип алыр дээш улуг ажылды чорудуп турары бистің ол көрген солун концертивистен-не илдең болду. 1992 чылын Чингисхаанның торүттүнгининден бээр 830 чыл болган оюн эң-не бедик Чазак деңнелинге бүгү моол чон демдеглеп эрттирген.

Апрельдиң 19-та өртежик туруп алгаш, аалчылар бажыңындан үнүп алгаш, ону дескиндир бүргээн «тайга эдээнің арыг агаарын тынып, чугаалажып турувуста, бистің-биле кады чораан бир эживис хеп-хенертен сырбаш дээш, аң кедээн кижи дег, күдуе дужеге, аайын тыппайн бардывыс. Оон бисче көргеш, оожум имней айытканы мээсче көрүвүске, шынап-ла, 10 ажыг сыыннар бистен 100 хирле метр черде эргенги одарже үнүп келген, дүште-даа чок оттаан чорлар. Аңнар бисти көрүп-ла кааш, мырыңай кортпас, а харын улам чоокшулаар болду. Ол аразында ол черниң ажылдакчызы кижи чедип келгеш, ол сыыннар маңаа өөренип калган, улустан кортпас деп чүвени тайылбырлады.

Ол-даа канчаар, оон соонда дуўш үезинде Улаанбаатар хоорайның төп кудумчузунга хөй аргышкан улус аразынга ийи сыын дүштедаа чок базып чораанын базы магадап көрдүвүс. Өскээр чугаалаарга, моолдар долгандыр турар хүрээлелинге, оон аң-меңинге, бойдузунга кончуг хумагалыг, оларны камгалап-кадагалап турар деп чүве кандыг-даа тайылбыр чокка оон-на илдең болду.

Ол хүн Моол черниң найысылалынга Тыва Республиканың Президентизиниң делегация кежигүннериниң эң-не харыысалгалыг, ол күрүненин улуг даргаларыбиле ужуражыр хүну.

(Уланчылыг).

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: Улаанбаатарның аэропорту; Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка болгаш ону үдеп чоруур делегация кежигүннериниң көргүзери-биле тускай белеткээн концерт программазының чамдык номерлери.

Авторлуң фотолары.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БЕЛЭЭ

Кызыл хоорайның 80 чыл болган оюн республиканың хөгжүм-шии театрынга демдеглеп эрттирип турда, хоорай чагыргазынга белек-селек-даа хөй-ле болганын ооң киржикилери көрген болгай. Чүгле бистің республиканың эвес, а Саян артындан келген аалчыларывыс безин белектерин хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сатка тутсуп турган. Ол-ла хөй белек-селектің аразында база бир онзагай белек бар болганын ол байырлалдың киржикилери утпаан боор: Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорай чагыргазынга дүрген дуза чедиреринің бир автомобилин садып бээрин аазаан.

Чоннуң кадыкшылын камгалаар талазы-биле бисте кылза чогуур ажылдар-ла хөй. Ылаңгыя хоорайда дүрген дуза чедиреринің чаңгыс машиназы чүге-даа четтикпейн турары чугаажок. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хоорай чагыргазынга дүрген дуза чедиреринің бир чаа машиназын садып бээрин аазааш, ооң акшазын Кадык камгалал яамызынче шилчидип бергениниң түңнелинде чонга дүрген дуза чедиреринің чаа машиназын садып келдирген.

Чүрек талазы-биле аарыглыг кижилерге дүрген дуза чедиреринің, хан-дамыр аарыгларын тодарадырынга херек чугула медицина дерилгелер-биле дериттинген «ФИАТ-ДУКАТ» фирманың кардиология угланыышкынныг кара чаңгыс машиназының бистің Тывада бир дугаар келгени ол. Ону Австрия-Италия-Чехия фирмалар бүдүрүп үндүрген.

Дүрген дуза чедиреринің ол машиназын байырлыг байдалга тыпсып бээриниң өзулалы Кызыл хоорай чагыргазының бажыңының чанында болуп эткен. Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак ол машинаның техниктиг характеристиказы-биле таныжып, ол дугайында дүрген дуза чедирер черниң кол эмчизи А. С. Тулинниң тайылбырын дыңнаан.

Президент ол байырлыг езулалга чүве чугаалааш, хоорай чагыргазының удуртукчуларынга, хоорайжылларга байыр чедиргеш, ол чаа машинаның дулгүүрүн З. Н. Сатка байырлыг байдалга тывыскан.

Хоорай чагыргазының даргазы улуг үнелиг белек дээш Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга өөрүп четтирнишкиннің чылыг состерин дамчыткаш, ол машинаны дүрген дуза чедирер черниң кол эмчизи А. С. Тулинге дамчыдып берген.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим фронтучулар, хүндүлүг чер-чуртчуларым!

Фашистиг Германияны тиилээнинің чүс чыл чартыы юбилейниң улуг байырлалын демдеглеп турар-дыр бис. Бистің Төрээн чуртувус бөгүн дайынның хоочуннарынга мөгейип, оларга байыр-мендини сөңнеп турар. Төрээн чурт дээш амы-тынын берген кижилерниң чырыткылыг тураскаалының дугайын, дайынның бүгү оруун эрткеш, бо байырлалга чедир чурттавайн барган кижилерниң дугайын сактып, демдеглевейн турар ындыг өг-бүлелер бисте чок.

Фронтучуларның салгалдарын болгаш тылга Тиилелгени хандырган бистің сая-сая чер-чуртчуларывыстың кижи бүрүзүнүн аттарын делегей төөгүзүнүн чыл демдеглелинге мөңгези-биле алдаржыдып, бижээн. Кижилерниң угаан-сарыылы болгаш алдар бәза чептүг чорук деп билиишкин бар турда, Силернің әрес-дидим болгаш маадырлыг чоруктарыңарны кым-даа утпас.

Бөгүн чурт хоочуннарга төлептиг амыдырәлды хандырып шыдавайн турарын бодаары безин берге болбайн, ынчалза-даа Силер бергелерниң мурнунга боттарыңарның туруштуг чоруунарны, бистің Төрээн чуртувусту катап тургузарынга идегелинерни болгаш бүзүрелинерни чидирбезинерге бүзүреп тур мен.

Төрээн чуртунарга Силернің кылган бүгү үүлдериннер дээш черге чедир мөгейип, кадык-чаагай, аас-кежиктиг, үр чылларда чурттаарыңарны күзедим.

Кара-кыс АРАКЧАА.
Россия Федерациязының Күрүне Думазының Тыва Республикадан депутады.

ТИИЛЕЛГЕ ПАРАДЫНГА КИРЖИР

ТР-ниң Президентизи суббота хүнүнде Москваның Кызыл шөлге Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң Тиилелге парадынга бистің республиканы төлөөлеп баар алдарга бүзүреттирген дайын хоочуну Т. К. Пичен-оолду хүлээп алган. Күрүне секретары, ТР-ниң Президентизиниң, Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Салчак, ТР-ниң Айыл чок чоруунуң, эрге-хоойлу органнарының, кызыгаар албанының болгаш чер-черлерде эрге-чагырга органнарының ажылчорудулгазын таарыштырар талазы-биле ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Кара-Сал, ТР-ниң Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап, ТР-ниң шериг комиссарының оралакчызы А. Н. Шаповаленко олар киришкен чылыг беседа болган. Президент бедик алдарга четкени дээш хоочунга байыр чедирген, чаңчыгып каанын езугаар ооң кадыының байдалын сонуургаан. Бо таварылгада, бо дээрге чүгле улустун чаңчылдарын сагааны болгаш чугаалажып орган кижинин ачы-хавыязын база хар-назынын хүндүлээни ол эвес. Тиилелге парадының үезинде чыскаалга бүдүн чартык километрни эртер, 75 харлыг хоочуннун кадыы дээш сагыш човаашкынның илерээшкини болган. Т. К. Пичен-оол бодунун харылары-биле, бодунун шеригзиг даштыкы хевири-биле ол сагыш човаашкынга әрес шинчилиг харылаан. Чылдар эртсе-даа, шеригзиг хевирин чидирбээн, чагыг езугаар дааратка парад костюмнуг хоочун эр хей кылдыр көзүлген. Ш. Д. Ооржак аңаа олурушкан кижилер-биле аян-чоруктун организас-сан-хөө талазын ыяк чугаалашкаш, үүрмекдаа четпес чүве болбаанынга бүзүрээш, Тыванын айбычызынга аас-кежиктиг орукту, эки байырлал шинчилиг болурун күзээн.

Н. МОЛЛЕРОВ.

ЭП-ЧӨПТҮҢ ОРУУ-БИЛЕ

Эрге-чагырганың үшкү адыры болур суд дугайында орта чүве-даа дыңналбас, ону бис бодувус уувуста күүсекчи эрге-чагырганың адыры кылдыр бодаар болгай бис. Херек кырында ол кымдан-даа хамаарышпас, шинтпирлерни бот-тускайлап, чүгле хоойлу-дүрүмге быжыг үндезилеттинип хүлээп алыр ужурлуг. Бистің амыдыралывыстан көөрге, судтарның хамаарышпазының дугайында ол ылап-ла ындыг деп чугаалаптар дээрге, аска эптешпес.

Бо удаада Россия Федерациязының бо кыжын тургустунган Конституция суду Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң адынга бижик чоруткан. Ында чугаалап турары: «Россия Федерациязының Дээди суду РФ-тің Конституция судунче Тыва Республиканың Конституциязының суд эрге-чагырганга хамаарылгалыг үүлдериниң РФ-тің Конституциязынга дүүшпейн турарын айыткан бижикти киирген. РФ-тің Дээди судунуң бодалы биле, ол үүлдериниң чамдыызы «судьяларның бүрүн эргелерин күдуладып турар болгаш суд эрге-чагырганың хамаарышпас чоруунун магадылалын чаызыдып турар».

К. А. Бичелдейниң адынга келген бижикте Конституция судунуң секретарь-судьязы Ю. Д. Рудкин ат салган. Ол февраль 20-де келирге, ТР-ниң Президентизиниң, парламентизиниң, Дээди болгаш Дээди ароитраж судларының база ТР-ниң судьялар Чөвүлелиниң аразында хөй талалыг консультациялар чоруттунган. Оон түнелинде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш ДХ-ниң Даргазы К. А. Бичелдей ат салган харыы белеткеттинген. Оон кол-ла утказы — суд тургузуунуң талазы-биле карышкактарлыг үүлдерни 1995 чылдың дургузунда РФ-тің Конституциязынга дүүштүр эдип алырының хемчегларын алыр.

Тыва парламентиниң дааскаңын ёзугаар К. А. Бичелдей чоокта чаа үстүнде айтырыг талазы-биле Москва кирип, РФ-тің Конституция судунуң кежигүннериби-биле ужурашкан. Оон келгеш байдалдың кандыг болганының дугайында парлалга конференциязын эрттирген. Суд тургузуунуң талазы-биле конститусчу карышкактарны үүгле чөпшээрежилгениң оруу-биле чедип алыр, ону судка көөрүнге чедирбес дугайында дугуржулгалар кылдынган. Конституция судунга үстүнде айтырыглар талазы-биле сайгарылганың үезинде РФ-тің Конституциязының бодунда безин иштики «үскүлежиишкиннер», тода эвес үүлдер бар болуп турарын Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан.

Конститусчу карышкактарны таарыштырарының ажылы моон-даа соңгаар уламчылаар.

Надежда ЭРГЕП.

«ТИИЛЕЛГЕ МАРАФОНУ»

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачы дайынчыларның болгаш тылга ажылдап, маадырлыг Кызыл Щеригге белек-дузаламчы чыылдазынга идепкейлиг киржип турган Тываның арат чонунуң маадырлыг чоруун онзалап демдеглевишаан, немец-фашистиг эжелекчилерге удур дайынга совет улустуң Улуг Тиилелгезиниң 50 чыл оюнга тураскааткан «Тиилелге марафонун» ТР-ниң Күрспорткомитетиниң ажылдакчыларының удуртулгазы-биле апрель 30-де Барыын-Хемчик кожуунунуң Хөнделеңге суурундан эгелээн. Хөнделеңге ол кежээ болган ужуражылгага чалаткан чеден ажыг кижи шупту келген болгаш аныяктар, кырганнар, школачылар, чон хөй чыылган.

Дайын эгелеп турар үеде бистің Тыва аңгы күрүне—Тыва Арат Республика турган болгаш тыва эки турачыларның ол дайынга эрес-дидим киржилгези дээрге Тываның ат-алдарын бүгү делегейге алдаржыткан, төөгүлүг улуг ужур-дузалыг болуушкун дээрзин аныяктар өскен, чыылганнар ол ужуражылгадан билип ап, чаңгыс чер-чурттуг дайынчыларның дугайында хоочуннарның сактыышкынындан солун үүлдерни билип алган.

Марафончулар аңаа оюнтоглаа организастап хонгаш, даартазында, май 1-де Кызыл-Мажалык суурга Частың болгаш куш-ажылдың баиырлалынга тураскааткан тыва хүрешке маргылдаа болуп турда, аңаа маңнажып келгеннер. «Тиилелге марафонунуң» 1-ги үе-чадазы аңаа дооступ, ужуражылга-кежээге шаңнал-мактаалды план-графикте көрдүнгенин езугаар ээлеринге байырланчыг бөйдалга тыпсып, оюн-тоглаа, танцы-сам организасташ, Шекпээрге ол бүгү культура-массалыг ажылдарны уламчылап, аңаа дыштанып хонуп алгаш, май 2-де Чөөн-Хемчик кожуунда Чыраа-Бажы суурга кээп, ажылын уламчылаан.

Марафоннуң оруу Шеми суурну, ооң чурттакчыларын база оюп эртпээн. Май 3-те олар тыва панфиловчу эки турачы, улуг лейтенант, 5-ки взводтуң командири, Дубно чоогунга фашистерниң контратаказын ойтур шаап тургаш, 19 дайынчызы-биле кады маадырлыы-биле өлген Бүрзекей Сурас оглу Саттың чурту Ыраажы-Хем—Хөндергейге дүүн дүне келгеннер.

«Тиилелге марафонунуң» киржикчилери дүүн, дуўш соонда Чадаанага келген. Оларның оруу доозулгалак. Хайыраканга, тыва эки турачылар эскадронунуң командири, капитан Кечил-оол Тюлюштүң чуртунга кээп, «дайынчы» ажыл-херээн чоруткаш, Ак-Туруг таварып, Кызыл кожуунуң Оттук-Даш сүт-бараан фермазынга доктаап хонгаш, Элегес-Аксылааш, май 8-те Сукпак суурга кээп доктаап, ажыл-херээн чогудуп, дыш ап хонгаш, май 9-та Кызылга кээр.

«Тиилелге марафонунуң» могаг чок узун оруу ак, ужуражылгаларлыг ажыл-херээ улажып-ла турар болзуп.

Валентина САТ.

ЛИЦЕЙНИ ТУДАР

Кызыл. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак тыва-түрк лицейниң директору Атилла Үнүү, башкы Мустафа Бодурну болгаш Өөредилге ламызының төлөөлерин хүлээп алган.

Түрк башкылар Тывага тыва-түрк лицейниң чаа тудуун тударының талазы-биле боттарының саналын Президентиге чугаалап бергеннер. Чаа тудугнун акшаландырыышкынын республика бюджелинден хандырар, а аңаа ажыглаар бүгү дериг-херекселдерни, компьютерлерни, электронныг үүлдерни, ылык-хептн, кухняга ажыглаар дериг-херекселдерни болгаш өске-даа үүлдерни түрк тала эккеп тургузар.

Тыва-түрк лицей тудуунуң төлевилелин түрк специалистер белеткеп турар.

ДИПЛОМАНТЫЛАР

Бүгү-россияның болгаш Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинин кулинарларының улуг маргылдаазы Москва хоорайга чоокта чаа болуп эткен. Тыва Республиканың оралакчы президентизинің секретарлаңының удуртукчузу Ч. К.-С. Монгуш бистің командавысты баштап алгаш чораан.

Улуг Тиилелгениң 50 чыл оюнга тураскааткан ол маргылдаага бистің командавыс тергиин эки киришкеш, ооң дипломантызы атты чедип алган.

Команданың составынга Кызылдан Анчымаа Аракчаа, Мартарита Салчак, садыг техникумунуң башкызы Валериапа Ликтап, «Улуг-Хем» ресторанының ажылдакчылары Гуля Зарубина, Людмила Голованова болгаш Чадаанадан Розалия Даваа олар бистің республикавыстың адын сыкпааннар. Эр хейлер, кулинарлар!

(Бистің корр.)

ЕВРОПА ЧЕМПИОНАДЫНГА КИРЖИР

Эрткен байырлал хүннеринде Кисловодск хоорайга болуп эрткен хостуг хүреш маргылдаазынга Тываның өөгези Чечен-оол Монгуш май 12-14 хүннеринде Швейцарияның найысылалы Берн хоорайдан ырак әвесте Фрибург хоорайга болуп эртер Европа чемпионадынга кижир эргени чаалап алган.

Россияның шилиндек командазы Швейцарияже май 9-та ужуп үнүптер деп медээни редакцияга мөгениң тренери сураглыг мөге Чадамба Ооржак телеграмма-биле дыңнаткан.

ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Александр Доржунун соонда, тыва мөгелерден ийи дугаар Европа чемпионадынга киржир эргени чаалап алган мөгевис Чечен-оол Монгушка улуг хевиске чедишкиннерни күзеп каалы!

(Бистің корр.).

Хоочун хойжуларның дуржулгазындан

ЫНДЫГЛАРНЫ МААДЫР ДИВЕСКЕ...

Назынымның ажылгыр чылдарын көдээ кожуннарга эрттирген мен. Чон-биле ажылдап чораан мен. Ажылчы чон аразында кандыг кижилерни чок дээр боор. Кылып чоруур ажылынга эртемденнер апарган кижилерни көрүп чордум. Маңаа оларның оода-ла чамдыктарының аттарын сактып, адаарын күзээр-дир мен. Мен оларны бодунуң ол үезинің маадырлары дээр мен. Оларны чаңгыс чер-чурттуглары база ынчаар үнелээр. Оларның ат-сураа чүгле кожуунунга эвес, харын-даа бүгү Тывага алдаржаан.

Мээн маңаа бижиир бодап орар маадырларымның чамдыктары амгы салгалдың кижилери эвес, олар хөөкүйлер бөгүн бистің арадыста чок-даа болза, эң-не чүрүмнүг, төлептиг кижилерниң чедир чурттап болур назынын чурттап эрттиргеш, бистен чарылдылар.

Эрзин — хой өстүреринге чаяаттынган оран. Ону бистин бурунгуларывыс амыдыран-чурттап эрттиргеш, ынчаар чугаалааннар.

Аная мээн ажылдап, чурттап чораан чылдарымда чыл төнчүзүнде хойнун баш саны тозан мундан кудулавайн турган. Төрүүр чүс баш хойга онаштыр сезенден эззэш хураган камгалап алдынган чылдар ховар. Кожуун улуг эвес дөрт-ле ажыл-агыйлыг.

Ленин аттыг колхозка «Хүндүледдин Демлэ» орденнин эдилекчизи Сүрүн Дамдын дээр малчын ажылдап чорду. Оон кадарган малы онча-менди, семис-шыырак боор турган. Өг-бүлезинин хереэжен ээзи — уругларының авазындан аңняк чораш-ла чарылаадаа, кара часкаан сес уругну азырап өстүрбүшаан, алдартыг малчын деп алын ышкынмайн чораан кижи чүве. Оон авга-дуржулгазын чугаалаар болза, мынчыг турган. Чайгы уеде чүм өттүг черлерге хой катап көчүп, чораан, хоюн дыка өскүн семиртип алыр. Күзеглеп көчүп келгенде семис кодан хойну эртен үндүрүп, даланнас, боттары түрүп өттүгей бергеш, олардыг үндүрер. «Кадатче ундүрде, кежээ одардан аалче киирерде, далаштырбас, оожум, боттарының тавыбиле чоруур ужурлуг, семис хой деридерге багай, малга дыш база кончуг чугула» — деп чугаалаар.

Кыштаанче көже бергенде одарын хуваап алыр. Кыжын хар кылын дүжер, хадыыр, хөртүктей бээр черлерден эгелеп мурнай одарладыр, хар чуга турда, ыракы одарларды өткарып алыр. Хойнуң боозу улгадып, төрүүр чоокшулап турда, одарны коданынче чоорту чоокшуладып кел чылар. Хойну өттүг черже үндүрерде, коданче киирерде тарадып, одар шыыратпас (саза бастырбас), чаңгыс кокпа оруктуг болур.

Үстүнде чугаалааным малчыннын ол арааларын колхоз бүрүзүнүн хойжулары ажылгаан турарын чедип алыр дээш оралдажып турган бис. Ынчалза-даа хойжу бүрүзүн ону ынчаар сагаан турар кылдыр чаңчыктырары берге боор чораан ийин.

Ол-ла колхозка хой сеннирдирги онзагай, чыл бүрүле бедик көргүзүглерни салбайн чораан хойжуларның бирээзи Санны Бадыраа ашак турган чүве. Оон коданының семиртилгези өске коданнардан ыракта ылгалдыг, күзеглеп хонар черге хавак эрин, немдик черде хонуп алган боор кижи «Күскү семис хойну орту черге чыттырып болбас, тыныгыннга хаалдыг, чоннуттаар, аар боор болгай, семис хой дөш орту баштанып алгаш чыдар ужурлуг» деп чугаалаар. Херек кырында көөрге, шынап-ла, ындыг боор чораан.

Оларның үезизи сураглыг хойжу Ким Кыныраа ашак чоокка чедир сезен хар ашкыже чурттап чорду ийин. Бо малчынның өскелерден ылгалдыг онзагай мергежили — коданынга үзүп азыраар малының чемгерер черин салгын-сырын, соок-чывар кирбес, ыжык болгаш хүннээрек черни шын шилип ап билиринде.

Ол-ла колхозтуң мурнакчы малчыны чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада Бадыраа Минчээниң хураган доозуктары онзагай. Оон коданынга хураганнар семис-шыырак, дүгү семдер боор турган. Оон чажыды мындыг. Ол малчын чайны чайладыр аржыны хойубиле кургадып ажаап алыр, кажан хураган доругуп, чемге кирип турда, оларны чемгерер, холуксаалыг чарбага азы сулага оозун таарыштыр холааш, оон-биле чемгерер кижи боор-тур ийин он.

Ол-ла кезек малчыннарның кыштагларының кодан чоогунда борбак-борбак тейлер, доннер бар, чазын хар эриринин мурнунда малчыннар ол тейлер доннерге кыштадыр үндүрүп төккен хүлүн өдек-биле холааш, бызай чашканнап каардар. Ол черниң хары эртези сүргей эрип каарга, аная хураганнарын одарладып эгелей бээрлер.

Малчыннар аразында сарыгсыр-тывынгыры биле ылгалдыг кижилер база турар боор чүве. Челен чылдарның ортаа үеинде Эрзинге улус соок кыштарын эрткени мөңгө үттүндүрбас. Кандыг-даа малга каждаан үнүп өттаары берге хүннер база тургулаан чүве. Эки-даа, бай-даа, кожаалдарның адаа дош апаргылаан, одарга чораан хенче хураганнарның даваннары ыыштаалдыр доңгулай бээр. Агаар-бойдустуң үстүнде одуругларда бижээним дег айыыл-халавындан малды бүрүн, менди камгалап алыры нарын болбайн аан. Ол үениң чидиг негелдези, канчаар-даа кызарыңга ону чылдагаан кылдыр санаар эвес. Аңаа алыскан ышкындырыгның дуюун катап тургустурар турган чүве. Ол берге сооктуң айыылдыг хүннеринде «Чаа орук» совхозтуң мурнакчы хойжузу Очур-Хөө Хорлуунуң коданында хорамча чок, одарга оттап хүнээш кээп турар дижи берген. Сонуургап көөрүвүске, ол малчын эртен хоюн кажаадан ажыдып үндүрүп тура, хой бүрүзүнге омааш ишти арага бере каапкаш, сигенне-дипкеш, улаштыр одарже үндүрүптерге, соокка торулбас оттаар чүве болган-дыр эвеспе.

База бир чижек. Бодунуң үезинде Тываның хойжуларының эң дээрелериниң бирээзи чораан «Мөреннин» хойжузу «Ленин» болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң база хой медальдарының эдилекчиси Орус Намдалдың мергежили мындыг: оон кыштаа ховудаа эвес, кадыр даглыг черге турган. Хойнуң одарлаар чери мээс база эвес, бир талазы — эзим кыдыы, өске талазы — чалым хая, чылдын-на улуг хар чаггаш, хөртүктээр чер. Оон хою кылын хөртүк казып оттаарынга дыка чаңчыккан. Эртеннин-не одарже үндүрүп эккээрге, коданда хою мурнунда хүн казып оттааны эриктели берген кадыг хөртүктүң кыдыынга келгеш, хой бүрүзү чаңгыс одуруг кылдыр чыскаалдыр тургуласкаш, казып киириптерлер. Шак-ла ынчаар хүннүн-не хөртүк казып өөренген хойнуң оттаан чери, аңдарган шиирикти бакка-соккаа ийиртеп каан чүве дег, хар орбаанды колуурда берген чыдарын көрүп чордум.

Шак ындыг кыры дошту хар хана казып кыштаар хирезинде оон коданы чазын-даа көөрге, күскү хевээр семис-шыырак турар боор кижи-ле болгай. Оон алгаш көөрге, малдың азырал-ажаалдазы чаңчыктырып, өөредип алырындан кол хамаарылгалыг.

Орус Намдалдың үлегерин чедир чырыдар дээр болза, улуг ном бижиир апаар. Ол дээрге мал ажылынга ховар дээн билдилиг кижилерниң бирээзи-дир.

Нарын девискээринге хар эрте дүжер кылын чаар, агаар-бойдузунуң ширинни кончуг оран-на болгай. Ында одарларга күскээр кыжын-на далбый ажыглап эгелээр. Ол ажыл-агыйның хойжуларының мындыг аргазын чугула деп эскерген мен. Азыралга үзүп тургускан хойга немелде чем бээрде, аал чоогунга далбый тарткаш, сигенни далбыладаан черге чажып бээр. Ону хой чер сигени-биле, хар-биле холуй чиир.

Шээр мал — одар малы, ол ыяап-ла шимчеп кылаштаар, кастының оттаар чүве болганда, ындыг азырал аная таарымчалыг болуру чугаажок.

Мээн үстүнде каксы чугаалаан маадырларым, ылангыя бистен чарлып чоруткан хоочуннар эрги Тываның хүүзүнда ажыл-агыйлыг ажылдап, чурттап чораан араттарының ооллардыр. Олар ол шагда ажылдап, чурттап чораан араттарның болгаш ада-иелериниң үлегер-дуржулгазынга дадыккан, кижи боон төрүттүүнүп кел-ле мал-биле кады өскен, өскээр кайнаардаа чардыкпаан, өөренип-даа чорбаан, биргээр чугаалаарга, коданындан үнмээн кижилер-дир.

Оларның салгалында үстүнде өөбелериниң соон салгаан, амгы үениң хоочуннары апаргылаан маадырлардан база каш чижектен киирип көрейн. Алдын-оол Соян-дыр, «Чаа орук-тун» эң улуг хойжу бригадазын удуртпушаан, өг-бүлези-биле коданда хойну малдап чорду. Оон бригадазының-даа, коданының-даа көргүзүглери бүгү Тываның мурнакчыларының одуруундан дүшпейн чораан. Алдын-оол Соян ажыл-ишчи бедик көргүзүглери дээш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгудуп чорду, оон хөрээн Күш-ажылдың Кызыл Тук орден каастап чоруур. Ол ам арат ажыл-агый удуртуп турар. Ол-ла ажыл-агыйдан Байыр-оол Севилбаа, үстүнде ажибиле бир дөмей, ажылдап, тарып боозадылганы болгаш хойну ооладырының хонуктуусаазын бодунуу-биле чорудуп, өскелеринің суртаалынга кирбейн, чыл бүрүде бедик көргүзүглери-биле бодунуун бадыткан чораан. Ол амгы үеде Ленин аттыг каттышкан бүдүрүлгени удуртып турар.

Үстүнде чугаалааным кижилерниң үезилери — Тываның сураглыг хойжуларының бирээзи. Тыва Республиканың баштайгы орденнинің эдилекчизи Байыр Намдал, хоочун хойжу Свердов Хайың дээш, оон-даа өскелерни хөйу-биле чыскаай бижип болуп мен.

Олар чонунга салым-чаяанныг ажыл-ишчизин, сагынгыр-тывынгыр мергежилдиин, күш-ажылга шыдамыккай, могавас, эрес-шүдүргүзүн чонунга магададып, оларның хүндүткелин чаалап ап чоруурлар.

Мен бо допчу үүлүмну оларның ажылдап, чурттап чораан аргадуржулгазы амгы салгалдың арат ажыл-агыйлыгларынга үлегер-чижек, деткимче-даа болу бээрин канчан билир дээш сеткилимни илередип бижидим.

Авга МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

БОТТАРЫВЫС САДЫП, СААРЛЫР БИС

Мөңгүн-Тайга кожуунуң ырак булунунда турул турар «Мөген-Бүрен» совхозка чеде бергеш, совхозтуң кол зоотехниги Шой-оол Иргитович Делгер-оол-биле ужуражып, совхозта мал кыштаглаашкыны кайы хире эрткенин болгаш малчыннарның амыдырал-чуртталгазының дугайында чугаалап бээрин дилээримге, ол мынчаар чугаалады:

— Бистин совхоз республика төвүнден барык 600 ажыг, а Мугур-Аксындан 100 ажыг километр черде турар. Мугур-Аксы-биле аргыжарының бергезин чугаалаан-даа херээ чок. Моол, Алтайның кызыгаарында турар улус-тур бис.

Совхозтуң кол экономиказын мал ажыл-агыйы тудуп турар. Бистің совхозта ам 23896 баш шээр мал, оон иштинден төрүүрү — 9130 баш, 2863 сарлык, 896 чылгы бар. 1993 чылга чедир совхоз орулгалыг ажылдап келдивис, а эрткен чылдан бээр өре-ширевис көвүдеп эгелээн. Оон кол чылдагааны — кывар-чаар материалдарның, техника ажыглалының өртек-үнезинің өскенинде-ле болгай. Кызыл хоорайдан «КамАЗ» машина чүк сөөртүп эккээрге, үш миллион рубль боор-дур.

Малывыста байдал ниитизи-биле эки, эрткен чылдан эгелеп ниити бажы бичии кызырлыл тур. Малчыннарның акша-шалыңынга бээр акша чок боорга, шалын орнунга, ол ышкаш хөй чаш мал төлү камгалап алган малчыннарга мал бердивис. Ниитизи-биле эрткен чылын малчыннарга шалын акша орнунга 500 ажыг сарлык, 2000 ажыг шээр малды бердивис. Совхозтуң малчыннары эрткен чылын багай эвес ажылдаан: төрүүр чүс хой, өшкуден 82 анай, хураганны, сарлыктан 77 бызааны, беден 52 кулунну камгалап алган. Бо көргүзүглер агаар-бойдузу берге, мал чеми белеткен алыр чери чок ажыл-агыйга эки деп бодаар мен. Ийи-үш чылдан бээр шээр мал ооладашкынын март, апрель айларда чорударын практикалай берген бис. Моон түннелдери эки боон турарын үстүнде көргүзүглер көргүзүп турары ол. Чамдык малчыннар дыка бедик көргүзүглерни чедип алганнар. Чижээлдээрге, Алексей Чижир-оол төрүүр чүс баш хойдан 130 хураганны, Базыр-оол Иргит 120, Уран-оол Хертек 100 хураганны, а сарлыкчылардан Владимир Чоргаар төрүүр чүс сарлыктан 117 бызааны, Роман Хертек — 102, Халарбаа Хертек — 100 бызааны камгалап алганнар. Бо малчыннар кыштаглаашкынны эки эрттирип, чаш мал төлүн менди ап түрарлар. Амгы үеде совхозта хой, өшкү массалыы-биле оолдап эгелээн, сөөлгү хүннерге чедир 5000 ажыг хой, өшкү оолдапкан, чаш мал төлүнде хорамча колдуунда чок болуп турар.

Мөңгүн-Тайгага кыш часкаар, мынчан дүжер чер боор, ынчангаш кыштаглаашкын бисте ам-даа төнмээн. Чылдың баштайгы ийи айында агаар-бойдус-даа, малдың ниити байдалы-даа эки турду. Март 16—18-ке чедир хенертен агаар соол, баксыраанының түнелинде, 200 хире шээр мал өлүп кагды. Мал чемниң курлавыры бисте эвээжээн, «Межегей» совхозтан 15 тонна сула сөөртүп алдывыс. Эрткен чылын Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Талга 100 тонна сиген белеткээн бис, ону сөөртүп алган бис. Тус черниң хою колдуунда чер оттаар, хураган доруга бергеш база одар үнер, ынчангаш ажыр-бас. Амгы үеде малчыннар чазагларынче көжүп эгелээн. Оларның көжеринге кывар-чаар, материалдар чедишпестир, машина-техника аная турар. Мугур-Аксындан бензин, солярканы бир тонналап, беш чүс литрлеп сөөртүп ап, оон-биле аалдар көжүрүп тур бис. Суг сөөртүр бир машина, трактор бар, олар кывар-чаар материал барда шимчээр-дир.

Малчыннарывыс артыкшылдыг мал-маганныг болгаш оон продуктуларын-дырлар. Совхозтан далган, тарааны улап берип турар бис. Бо чылын малчыннарга 100 ажыг шоодай далган улап бердивис, складта арбай, кызыл-тас ам-даа бар. Малчыннар ам одаар чүүл-биле арай бергедеп тур.

Моон мурнунда чылларда малывысты Кызыл-Мажалыкта эзт комбинадынга дужаап турдувус. Ол комбинат бистің эдивис өртээн орта төлеп берип шыдавастаан. Оон ангыда ырак черге мал сүрерге чарыгдал, хөй үнер, орук ара орнаар-солуур, эзт комбинадынга оорладыр боорга, эрткен чылын аная мал дужаваан бис. Боттарывыс 200 хойну, элээн каш бода эдин Кызылга баып саттывыс, бичии орулга бар чорду. 19 тонна дүкту база саттывыс. Моон соңгаар мынчаар боттарывыс сайгарылганывыс-ла эки боор.

Сөөлүнде чугаалаксаан үүлүм — бистин малчыннарывысты дүвүредип, амыр-дыш бербейн турар улус — кожаларывыс моолдар апарды. Оларның оорлаар чоруу келерээн, кодан-коданы-биле сүрүп алгаш баар-дыр. Оларны-биле чугаалажып, хемчеглерни чогуур чеплер ап турар, а түннел чок-тур.

Хоюг-оол МОНГУШ чугаалашкан.

● Номчукчунуң хууда бодалы ●

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫ САЙЗЫРАДЫП ШЫДААР БИС БЕ?

Кризистің кара оруу, аар үржүү Тываның көдээ ажылагыйында (чонунда) таварышканын билирлер бар-даа болза, билбестер болгаш тоомчага албастар база бар деп бодаар мен. Ам канчап ак орук тыварыл? Чурттарганы чигедип, аас-кежиин тыварынче орукту ылап айтып турар удуртукчуларны болгаш интеллигенцияны эки-ле дыңнаваа, билбес кижи-дир мен.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа улуг кичээнгейни салып турарын билип-ле чоруур мен. Бо чылдын апрель 11-12 хүннеринде Чазаавыстың хөй кижи кыржикчилиг хуралының материалдарын номчуп көөрге, ында бүүрүлгешкиннарның, сандаражкыннарның дугайын айтып тура, чүүү кылза чогуурул деп айтырыгга хөй янзы доктаалдар, программалар болгаш хоойлулар саналдап, соңгаар Нижний Новгород хоорайже 26 кижини неделя дургузунда ынаар чорудуп, үлегер-майык алырын көрүп турар болду, мен бодаарымга, ындыг «аян-чоруктан» чүү-даа үнмес хире.

Кризистен адырлып алырлыг» деп чугаалаар. Херек кырында көөрге, шынап-ла, ындыг боор чораан.

Оларның үезизи сураглыг хойжу Ким Кыныраа ашак чоокка чедир сезен хар ашкыже чурттап чорду ийин. Бо малчынның өскелерден ылгалдыг онзагай мергежили — коданынга үзүп азыраар малының чемгерер черин салгын-сырын, соок-чывар кирбес, ыжык болгаш хүннээрек черни шын шилип ап билиринде.

Ол-ла колхозтуң мурнакчы малчыны чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада Бадыраа Минчээниң хураган доозуктары онзагай. Оон коданынга хураганнар семис-шыырак, дүгү семдер боор турган. Оон чажыды мындыг. Ол малчын чайны чайладыр аржыны хойубиле кургадып ажаап алыр, кажан хураган доругуп, чемге кирип турда, оларны чемгерер, холуксаалыг чарбага азы сулага оозун таарыштыр холааш, оон-биле чемгерер кижи боор-тур ийин он.

Ол-ла кезек малчыннарның кыштагларының кодан чоогунда борбак-борбак тейлер, доннер бар, чазын хар эриринин мурнунда малчыннар ол тейлер доннерге кыштадыр үндүрүп төккен хүлүн өдек-биле холааш, бызай чашканнап каардар. Ол черниң хары эртези сүргей эрип каарга, аная хураганнарын одарладып эгелей бээрлер.

Малчыннар аразында сарыгсыр-тывынгыры биле ылгалдыг кижилер база турар боор чүве. Челен чылдарның ортаа үеинде Эрзинге улус соок кыштарын эрткени мөңгө үттүндүрбас. Кандыг-даа малга каждаан үнүп оттаары берге хүннер база тургулаан чүве. Эки-даа, бай-даа, кожаалдарның адаа дош апаргылаан, одарга чораан хенче хураганнарның даваннары ыыштаалдыр доңгулай бээр. Агаар-бойдустуң үстүнде одуругларда бижээним дег айыыл-халавындан малды бүрүн, менди камгалап алыры нарын болбайн аан. Ол үениң чидиг негелдези, канчаар-даа кызарыңга ону чылдагаан кылдыр санаар эвес. Аңаа алыскан ышкындырыгның дуюун катап тургустурар турган чүве. Ол берге сооктуң айыылдыг хүннеринде «Чаа орук» совхозтуң мурнакчы хойжузу Очур-Хөө Хорлуунуң коданында хорамча чок, одарга оттап хүнээш кээп турар дижи берген. Сонуургап көөрүвүске, ол малчын эртен хоюн кажаадан ажыдып үндүрүп тура, хой бүрүзүнге омааш ишти арага бере каапкаш, сигеннедипкеш, улаштыр одарже үндүрүптерге, соокка торулбас оттаар чүве болган-дыр эвеспе.

База бир чижек. Бодунуң үезинде Тываның хойжуларының эң дээрелериниң бирээзи чораан «Мөреннин» хойжузу «Ленин» болгаш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң база хой медальдарының эдилекчиси Орус Намдалдың мергежили мындыг: оон кыштаа ховудаа эвес, кадыр даглыг черге турган. Хойнуң одарлаар чери мээс база эвес, бир талазы — эзим кыдыы, өске талазы — чалым хая, чылдын-на улуг хар чаггаш, хөртүктээр чер. Оон хою кылын хөртүк казып оттаарынга дыка чаңчыккан. Эртеннин-не одарже үндүрүп эккээрге, коданда хою мурнунда хүн казып оттааны эриктели берген кадыг хөртүктүң кыдыынга келгеш, хой бүрүзү чаңгыс одуруг кылдыр чыскаалдыр тургуласкаш, казып киириптерлер. Шак-ла ынчаар хүннүн-не хөртүк казып өөренген хойнуң оттаан чери, аңдарган шиирикти бакка-соккаа ийиртеп каан чүве дег, хар орбаанды колуурда берген чыдарын көрүп чордум.

Россияның үлетпүр бараанарының өртээ кайгамчык аартазы, амгы үеде Тываның малының болгаш оон алыр продуктуларның өртээ хөлчок чиик-тир. Ынчангаш үлетпүү сайзыраваан бистің чонга аарберге кризис таварышканы ол. Ам чүнү канчалаа эки деп айтырыгга мээн хууда бодалым мындыг: акшаны кымдан-даа диленмес, чалынган херээ чок. Ону боттарывыс тып алыр хире арга бар.

Бир хойнуң өртээн доктаадыр. Оон өртээ 100 мун рубль дижик. Бир коданга 300 баш хой турган дижик. Ону ийи кадарчылыг кылып алгаш, айла 50-50 мун рубльди чижээн төлээр болуп алыылынар. Ынчаарда ийи кадарчы бир чылда 12 хойну ап турза (оон бичии өстүргей-даа). Хойнуң эзт, кежиниң, дүгүнүн өртээ база бар болгай. Төрүүр 300 хойдан 240 хураганны чүге ап болбазыл. Хой биле хураган чүгле хүүнде ылгалдыг. Чаңгыс чыл эрткен соонда дөмей апаар боор чүве. Мен бодаарымга, чылда кадарчыга 20-даа хойну берипсе каража болбас. Чүгле хураганнарны хоолгалап өттүнериниден (С. Тока ышкаш) кажан, канчан адырлыр чүве ирги?

Россияның үлетпүр бараанарының өртээ кайгамчык аартазы, амгы үеде Тываның малының болгаш оон алыр продуктуларның өртээ хөлчок чиик-тир. Ынчангаш үлетпүү сайзыраваан бистің чонга аарберге кризис таварышканы ол. Ам чүнү канчалаа эки деп айтырыгга мээн хууда бодалым мындыг: акшаны кымдан-даа диленмес, чалынган херээ чок. Ону боттарывыс тып алыр хире арга бар.

Бир хойнуң өртээн доктаадыр. Оон өртээ 100 мун рубль дижик. Бир коданга 300 баш хой турган дижик. Ону ийи кадарчылыг кылып алгаш, айла 50-50 мун рубльди чижээн төлээр болуп алыылынар. Ынчаарда ийи кадарчы бир чылда 12 хойну ап турза (оон бичии өстүргей-даа). Хойнуң эзт, кежиниң, дүгүнүн өртээ база бар болгай. Төрүүр 300 хойдан 240 хураганны чүге ап болбазыл. Хой биле хураган чүгле хүүнде ылгалдыг. Чаңгыс чыл эрткен соонда дөмей апаар боор чүве. Мен бодаарымга, чылда кадарчыга 20-даа хойну берипсе каража болбас. Чүгле хураганнарны онча-менди камгалап алыры чугула.

Төрүүр 100 хойдан 80 чедир хураган албас болза 12 хойдан ашпазын болгаш 20-ден көвүдетпезин чурумчутса? Акша-шалын эвээште безин кижилерниң идепкейи көдүрлүр ийик. Бистің малчыннарывыс чеже ай, чылдарда халас мал малдап келген ийик. Ол-даа малчыннарның шыдамышын! Даргаларывыстың-даа тоомча чок «маадырлыын» кайгаар мен. «Ниитиниң малы кызырлып турда, хууда мал өзүп турары магалыг» деп чүвенин уг-шинин ам-даа билбейн турар даргалар бар. Чүвенин хыын тып, даргаларының аазатпайын ажыглаан шыдаар баштар тыптып турарын олар билбейн турар хире.

Эң сөөлүнде чугаалаар бодааным чаңгыс таварылга бар. Күрүнеге-даа, чонунгадаа ажыктыг чүве будүрбес хиреде, хилис черге азырадып турар «дээргилер» көвүдээн шаг-дыр бо. Шак мындыг ирий берген системага реформа кылыр болза эки деп бодаар мен. Чижээ, ийи чыл буруңгаар Көдээ ажыл-агый болгаш ашы-чем ямызынга чоруурумга улус хүлээп алыр онча-менди камгалап алыры чугула.

Россияның үлетпүр бараанарының өртээ кайгамчык аартазы, амгы үеде Тываның малының болгаш оон алыр продуктуларның өртээ хөлчок чиик-тир. Ынчангаш үлетпүү сайзыраваан бистің чонга аарберге кризис таварышканы ол. Ам чүнү канчалаа эки деп айтырыгга мээн хууда бодалым мындыг: акшаны кымдан-даа диленмес, чалынган херээ чок. Ону боттарывыс тып алыр хире арга бар.

Бир хойнуң өртээн доктаадыр. Оон өртээ 100 мун рубль дижик. Бир коданга 300 баш хой турган дижик. Ону ийи кадарчылыг кылып алгаш, айла 50-50 мун рубльди чижээн төлээр болуп алыылынар. Ынчаарда ийи кадарчы бир чылда 12 хойну ап турза (оон бичии өстүргей-даа). Хойнуң эзт, кежиниң, дүгүнүн өртээ база бар болгай. Төрүүр 300 хойдан 240 хураганны чүге ап болбазыл. Хой биле хураган чүгле хүүнде ылгалдыг. Чаңгыс чыл эрткен соонда дөмей апаар боор чүве. Мен бодаарымга, чылда кадарчыга 20-даа хойну берипсе каража болбас. Чүгле хураганнарны онча-менди камгалап алыры чугула.

Төрүүр 100 хойдан 80 чедир хураган албас болза 12 хойдан ашпазын болгаш 20-ден көвүдетпезин чурумчутса? Акша-шалын эвээште безин кижилерниң идепкейи көдүрлүр ийик. Бистің малчыннарывыс чеже ай, чылдарда халас мал малдап келген ийик. Ол-даа малчыннарның шыдамышын! Даргаларывыстың-даа тоомча чок «маадырлыын» кайгаар мен. «Ниитиниң малы кызырлып турда, хууда мал өзүп турары магалыг» деп чүвенин уг-шинин ам-даа билбейн турар даргалар бар. Чүвенин хыын тып, даргаларының аазатпайын ажыглаан шыдаар баштар тыптып турарын олар билбейн турар хире.

Эң сөөлүнде чугаалаар бодааным чаңгыс таварылга бар. Күрүнеге-даа, чонунгадаа ажыктыг чүве будүрбес хиреде, хилис черге азырадып турар «дээргилер» көвүдээн шаг-дыр бо. Шак мындыг ирий берген системага реформа кылыр болза эки деп бодаар мен. Чижээ, ийи чыл буруңгаар Көдээ ажыл-агый болгаш ашы-чем ямызынга чоруурумга улус хүлээп алыр оралакчы сайыттар 6-7 хире кижилер болчук. Яамының долу аппарады та чеже кижи чүве? Ол яамы чок турар үеде эвээш санныг тывалар ийи сая чыгыы малдыг турган эвеспе. Амгы үеде чон үстүүртен тайылбыр чоктала-ла, мал болгаш чер ажылын эки билир апарган. Кожуун санында эргелелдер. Ында чаңгыс-даа машина-техника чок хиреде, инженерлер база бар. Агрономнар хову-шөлдерде эвес, а «столларда» тараа тарып турар. Кожууннарда Президент төлээлериниң херээ чүү ирги? Кожууннар чагыргаларының даргалары идегел чок апарганы ол бе? Б. Н. Ельциниин тала-дугай, дазыл бажыглаан чоруун өттүнген херээ бар чоор бе?

Калмыкияның Президентизи Кирсан Илюмжинович 40 чыгыы яамыларны, ведомстволарны дужургеш, чаасканы турупканын ийи чыл бурунгаар солуннардан номчаан мен. Кантыг түннеллиг болганын чыытпаан чүве. Кирсанның кол сорулгазы — акша камнаары чораан.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорайда пенсионер.

САҢ-ХӨӨ ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ

Тес-Хем кожуун чагырганың коллегия хуралынга суму чагырганың кожуунда төпчүткен бухгалтериязының саң-хөө байдалын чугаалашкан. Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының контроль-ревизия эргелелинин Тес-Хем кожуунда контролер-ревизору Жанна Дарыманың аңаа чоруткан хыналдазының түннелдери-биле алырга, төпчүткен бухгалтериянын саң-хөө ажыл-чорудулгазында саң-хөө чүрүмүнүн хажыдыышкыннары бар болган.

Туда акша-биле бараан садып алгаш, санажылга документилерин өй-шаанда дужаавайн, саң-хөө чүрүмүн хажыдып турган. Ол ышкаш кол-ла чүве — ол бараанның декларациязын кылып албаан. Оон ынайдаа оон частырыы — ындыг бараанны кызыгаар эрттирип болур бе деп чүвени баш удур билип албааны. Вге бо таварылга улуг өөредиг болганы чугаажок. Черле өскелерге-даа бо таварылга өөредиг болур ужурлуг-дур, чүге дизе Россияның хаайлыжылары хыналда ажылын кажангызындан-даа артык шынгыырадыр дээнин номчукчулар, төп, республика солуннарындан, радио, телевиденеден номчуп, дыннап, көрүп турар. Ол болза Россияның экономиктиг суверенитетин камгалаан политика болур.

Батый КЕНЕШ.
(Гонорарын солунга арттырдым).

Хоойлу-дүрүмнү сагыыр

КЕШТЕР-БИЛЕ ХОЛБАШКАШ...

Эрткен чылдан эгелээш, каайлы албаныың ажылының дугайында парлалгага болур-чогуурулуг-биле тайылбырлаш бижиир, таныштырып келген бис. Ынчалза-даа каайлы чериниң болгаш оон дорт харылзаалыг даштыкы экономиктиг ажыл-херек киржикчилериниң болгаш амыр-хуу кижилериниң чурт иштинге база даштыкыже үндүр сөөртүр садыглажылга кылырының дугайында шуут-ла ажыт-чажыт чокка бижиири күзеничиг эвес болуп турарыы-биле чамдык коммерция дугайында материалдарны чырытпайн турар бис.

Ынчалза-даа бисте юридиктиг килдис-биле консультацияны эрткенивис соонда, чамдык үүлдүрүн бижиир аргалыг болдувус. Ам силерге каайлы ажылынга дорт хамаарылгалыг бир таварылганы таныштырып көрейн.

1994 чылдың октябрь 25-те «Акцизавтотранс» акционер ниитилелиниң чолаачызы В. Ж. 00-00 ТОМ КамАЗ маркалыг машинабиле Моол Республикаже сургакчылап чоруткан. Моолга чорып турда, ол чериниң хамаатызы Д. чолаачы В-нин бензовозунуң цистерназынга 495 тарбаган база 2 сарыг дилги кештерин кызыгаар эрттирип бээрин дилээн. Чолаачы ол кештерни кандыг-даа декларация, сертификат (бараан дугайында чөпшээрел документилер) болгаш мал эмчизиниң шынзылгазы чокка Хандагайтының каайлы даамалындан чажырып эрттиргеш, Барын-Хемчик кожуунуң «Алаш» КАИ доскуулунга хыналдага туттургаш хавырткан.

Чолаачы В-нин кылган херээнде езу барымдаалаар болза, кеземче хоойлузунуң 169¹ үүлүнүн 1 кезээ-биле кем-херек үүлгеткен кылдыр көрүп болур азы Россия Федерациязының кызыгаарын таварыштыр улуг түн өртектиг бараанларны болгаш өске-даа дер-херекселдерни, үүлдерни каайлы черинден, оон хыналдазындан чажырып, деннээн документ, азы чедир долдуртунмаан ийикпе аажы шуут декларация кылбайн эрттирген болза, ындыг кижилернин кызыгаар эрттирип келген бараанларын болгаш өске-даа дер-херекселдерин, үүлдерин хавырар болгаш беш чылга чедир хосталгазын казыттырып шиттирер. Ол-ла үүлдүн немелдезинде, тайылбырында айтып турары-биле алырга, кызыгаарны үстүнде айыттынган чылдагаандар-биле үреп эртип келген болза, ынчан чаңгыс-даа, хой-даа кижи ук кызыгаар эрттирип келген бараанларының өртээ ажыл төлевириниң кудуку хемчээлинден 200 катап ажа бергенде, кем-херек үүлгеднишкини деп санаар.

Бо херектің чорудулгазының үезинде каайлы черинин каайлы хоойлу-дүрүмүн хажытканын истепхынаар килдизи Россия Федерациязының каайлы кодекизинин 312 дугаар үүлүн барымд алап, Тываның Анныыр черинин департаментизинден специалист С. А. Улатовту чалаан. Ук специалист хавырткан тарбаганнарның база ийи дилгинин кайы күрүненин чурттун девискээринде бактаап турарын, оларны чылдын кайы үезинде боолаанын болгаш оларның кештериниң сорт аайы-биле өртекүнезин илередип берген.

Тарбаган биле дилгинин чуртун Моол деп саналаа, а боолаан үезин — түлээриниң бетинде, чазын деп бадыткаан. Ниити өртээ — 3.200 000 рубль дээн.

Ынчап кээрге, бо хавыргкан кештерниң өртээ 4.100.000 рубльден эртпейн азы ол түнге четпеин барган. Ол болза кеземче хоойлузунуң 169¹ үүлүнүң биргі кезээнге хамаарышпас, а чолаачы В-нин кылган херээ каайлы дүрүмүн үрээринге хамааржыр. Ынчангаш үстүнде айыттынган үүлдер биле бо херек Россия Федерациязының кеземче херээн сайгарып көөр 5 дугаар үүлүнүн 2-ги кезээ база 113, 108, 109 дугаар үүлдери-биле азы кем-херек үүлгединн оттурбас, бир эвес оттуруп каан турган болза, кылган херекте кем-херек үүлгединге хамааржыр үүве чок болганы-биле соксадыр.

А бо таварылгада каайлы черинин дарый истээр органынын килдизи херек оттурбас дугайында материалдарны алганынын соонда, каайлы истелгезинин килдизи Россия Федерациязының каайлы кодекизинин 302 дугаар статьязын удуртулга болдургаш, каайлы кодекизинин 277 дугаар үүлүнге хамаржыр бо херектің чорудулгазын кылып эгелээн. Ук үүл РФ-тин каайлы кызыгаарын таварты бараанны кажар аргабиле чажырып эрттиргени дээш бараанны ап чораан кижини (контрабанда имдемдээ точка) бараанының өртээ-биле үстен 300 хуу чедир торгаар деп айтып турар. Ол ышкаш туттурган бараанны хавырар дээн.

Чолаачы В-ниң баштайгы айтырыглардан оон соңгаар даа айтырыгларга ажытчажыт чокка харыылап, бодунуң буруузун долузу-биле билингенин кичээнгейге ап, ук херекти истээрин дургедеткенинге киржилезин дээш каайлы черинин начальнигинин шиитпири-биле оон каайлы кызыгаарын эрттирип келгени бараанының өртээнин үш чүс эвес, а үүгле чүс хуузунга, азы 2 910 941 рубль түнге торгаан. Оон иштинде хавырткан бараанның өртээнин чүс хуузу — 2.581.555 рубль; каайлы кодекизинин 353 үүлүн барымдаалап бараанны ынайбээр сөөрткени, каайлы черинин ажылдакчыларының сургакчылааны дээш оларның шалын төлевири бараанны (кештерни) специалист кижинин сорттааны база хыналданы кылганы дээш 329.386 рубль база кирип турар.

Каайлы черинче бо херектің дугайында материалдарны ол хүн КАИ-ниң «Алаш» доскуулун

Тиилелгениң 50 чылынга

ЭМИ АЛДЫН УУРГАЙЫ

1941 чылдың июнь айда, фашистиг Германия ССРЭ-же хенертен халдаан үеде, ыраккы Тере-Хөл кожуунуң Эми алдын уургайын эң баштайгы даг-инженер дээди эртемниг Темир-оол Оюн даргалавышаан, кол инженер болуп ажылдап турган. Алдын тывыжының бүдүрүлге черинің ажылын дайынчы байдалче шилчидип, корумчурумну шыңгыырадыш, ажыл шагын узаткан.

Ажылчыннар барак бажыңга чурттап, ажылдап турда, дайын эгелээн. 1942 чылдың бүдүн чайының дургузунда оортан алдын казып кээрге, элбек алдын тывылбаан, «дүжүт» эвээш болган. Ынчап кээрге, кол инженер даргa Темир-оол Оюн Эми хемнин алдын курлавырын мурнунда шинчилеп турганынын документилери-биле танышкаш, алдын уургайын Үттүт-Даштан Эми хемнин чунче көжүрер деп айтышкын берген.

Дайынның кидин түлүк үеви 1942 чылдың март айга чедир Эми хемнин ортузунга, Үттүг-Даштан бежен километр хире черге чаа суурнын кол тудугларын — конторазы, албан-хаакчылар бажыын, ажылчыннарның ниити чуртталга бажыны, чүнар-бажынчыгашты бызанчылар түдүп дооскаңчаа. Шакла ыынан алдын уургайы улуг Эмиже (ынчан ынчаар адап турган) кежүп эгелээн. Бүгү-ле чүктөрни ынаар шанактыг аттар-биле сөөртүп чедирген чүве. Ол аттарның кол башкарыкчылары ынчан алдын казар ажылга киришпейн турган пазы четкен оп алды харлыг ийи ООЛ, мен база Сендажы Күжүгет болган бис.

Эң баштай-ла доң чер буза тепсир үүлдерни сөөртүп эгелээн бис. Тайга хеми — Эминиң девискээринге хар апрельдиң төнчүзүнден эгелеп эриир чер. Ынчангаш 1942 чылдың майда алдын уургайының бүгү-ле херектиг чүктери чаа Эми суурга чедиртинген. Ажылчыннар, албан-хаакчылар шупту көжүп келген. Эми хемнин чойган, шиви колдады үнген уну кара эймде эриг чер чок, мөңге доң чер. Аърга иштинин чери чайын эки-ле дизе дөртен сантиметр хире эриир, ындыг болганда алдын казып тыварының чаңыс аргазы, доң черге от салып турган, эргизип, алдын довураанга чедир казып киргеш, оон чер алаан хозап, шахта аргазы-биле кажаалап турган казары. Ындыг аргабиле Эми хемге алдын казып тывары 1942 чылдың чайынында кончуг шалыпкын эгелээни ол. Мурнунда алдын уургайынга даргалап, инженерлеп турган Темир-оол Оюнуң саналын, айтышкынын езугаар болганы ол. Темир-оол Оюп Эми хемнин алдын курлавырының дугайында шагда-ла шинчилеттинген ажылдарның документилери-биле бүрүн танышкан, алдын уургайын Эми хемче көжүрерин саналап шинтпирлээш, элбек алдын тывыжынга ыаап-ла таваржыр силер дээн. Темир-оол Оюнну 1941 чылдың төнчүзүнде ТАР-ның даг-улеттүр ямызынга ажылладырыбиле кыйгыртып аппарган. Алдын уургайын өске дарга удуртуп эгелээн. 1942 чылдың күзүнүнде Темир-оол Оюннун элбек алдын бар деп айыткан чери арга ортузунда ыяш чок оңгар оймакты үш алдынчы бригада оңгарлай казып кирипкен. Мөңге доң черге от салып турган, алдын довураанга чедир казары дыка берге болган. Алдын довураанга чедир ол чернип ханыы дески эвес, алдыдан он метр чедир болган.

Кыштың кидин түлүк эгези, чаа чылдың бүлүүзүнде Якушенконун бригадазы бир дугаарында-ла, алдын довураанга чедир каскаш, алдынын чүп эгелээннер. Олар болук алдынны черге таварышкан. Эгезинде бир хүнде чартык килограмм чедир алдынны тып түрүлүар, бригадир Якушенконун бригадазы орус, тыва ажылчыннардан тургустунган. Сес хире ажылчын болук алдынга таварышкаш, үйгу-дыжындаа үттүпканнар. Ийи эзлчег болуп алгаш, дүне база алдынны чүп чаа арганы тыпканнар. Дүне лаалар чырыынга ажылдап турганнар. Эми хемнин дожунга ыяш кажаа, хомдуну шөйдүндүр кылгаш, оон иштин дургаар демир доскаарларны дизе тургускулапкаш, кургаг ыяш-биле доктаамал одаарга, дош эрээш, оон аккан суг алдын үүр шурф аксынга келир кылдыр таарыштырып алганнар.

Якушенконун бригадазы шак ынчалдыр болук алдынга таварышкаш, Эми алдын уургайының «амытынын» ап, дайын үезинде ТАР-ның бүгү алдын уургайларындан тергиидеп, тиилекчи болуп алдаржып турду. Мээн ажылдап турганым Бай-Тайга чурттуг Доржу деп кижинин бригадазының чоогундан шурф казып киргеш, база эвээш эвес алдынны тыпкан бис. Маңаа Якушенко бригадазынга шылгаран турган, Бай-Тайганың Көп-Сөөк чурттуг Сүрүн Салчак деп ооллуң кайгамчык шалыпчы ажылдап турганын сактыр-дыр мен. Эми хемнин үну кыжын үргүлү соок хат хадыр, кандыг-даа чылыг хеп кедип алырга, домей-ле доңар. Ындыг соок турда, Сүрүн Салчак (оон хары он сес турган боор) чаңгыс кааг ак хөйленнир дош буза шаап, волок долгап, бузу бурулаан ажылдап турганы сагыжымдан ыравас. Ынчаар ажылдап турган, ол сөөлүнде дегдирип ааран. Өкпеге дегдириишкинден ол сегип шыдавайн барган. «Алдын дээш амы-тынын артынга каар» деп үүве ол-ла ыйнаан. Дайын үезинде ыраккы тайга хеми Эми алдын уургайынга алдын дээш демисел ынчаар чорып турган. Тывылган алдынның өртээнин хөй кезиин фронтуга дузаламчы кылдыр киирип турган. Ажылчыннар база алдын өртээнден алган акшазынын ден кезиин фронтуга дузаламчы кылдыр берип турдувус.

Хүндүс алдын тыварының берге ажылынга күженип хүнзээш, кежээ Эми хемнин дожунун кырынга чыскаалыпкаш, ополчен шериниң дайынчы солдаттары апаар бис. Бүгү-ле ажылчыннар ополченге кирген турган. Ополчен шериниң середилгезин ынчан Тере-Хөл кожуунунун шериг столучун даргазы А. Доржу өй-өйде кээп хынаан. удуртып турган. Командириис эрги шериг, алдын уургайының хоорун ажылчыны Барыын-Хемчик чурттуг Хос-Хаай турду. Штаб даргазы Тере-Хөл кожуунун Балыктыг чурттуг Серембил деп хереженген кижи турган. Ол кончуг эрес, патриотчу кижи, ынчан Эми алдын уургайынга ог-булелиг дөртле тыва хереженнер турган. Удаваанга ревшериг-ден хаалгаан Барыын-Хемчик чурттуг Доржу деп кижи ажылдап чедип келгеш, бисти командылап, удурту берген. Ынчан чүс он шактыг шериг өөредилгезин доозун эртивис.

Мен 1943 чылдың чазынындан эгелээш, алдын казып тывар ажылдан үнгеш, алдынны черлер шинчилеп тывар хайгыылчылар-биле кады ажылдай берген мен. Ол база белен эвес, берге, нарын ажыл. Инженерниң чүдектеп айыткан черлерин хүүрек, кускун-хаай-биле казып киргеш, алдын довураанга чедир каза бергеш, ону түскай арыглаан черге бичин оваа довурактар кылдыр төп белеткеп каар. Ону алдын шинчилелинин мастери келгеш, алдын чүүр деспиге чүп, бир оваа довурактан алдын кайы хире болганын алгаш, бичин саазынга дуруп савалааш, шурфтың дугаарын, шинчилээн ай, хүнүн айтып каар.

А ханы кастынган шурфтың иштинче үзүн, чиңге дыт азы шиви ыяшты кескеш, чоон бажын чидиг балды-биле аткакталдыр чона шапкаш, шурфтың дугаарын ай, хүн, чылын балалбас хүрен будук-биле бижээш, сүп каар. Оон бижиктиг бажы көстүп турар болганда, сөөлүнде кажан херек апарганда, алдынчылар ону барымдаалап тып алыр. Алдынныг чер тыварының өске берге аргазы база бар: ол болаа өг суугузунун хоолайы хире кылын демирден кылган, иштн хос хоолайлар-дыр. Ол хоолайларны дөрт кижи, дөрт демир тудалыг, бир метр хире үзүн, үжү-бажын демирлеп, быжыглап каан ыяш согуушу-биле аргажып кагар. Дөрт кижиниң түрар чери тырыкы демир турушту черже киир кагар хоолайның бажына эзрип быжыглаар. Ол тырыкы демир турушта быжыглаан үш метр хире бижыг, борбайты хаарыылдап каан ыяшты хомуттуг аътка быжыглап каар. Ол ажылды башкарып турар мастер кижи аътты долгандыр сүрүп, кылаштажып турар. Ынчангаш, дөрт кижиниң тырыкы демир туружу черже киир хап турар хоолайы-биле кады долганып турар. Черже кирер хоолайларның адаккы үжүнде кертиктерлиг түскай кан кезекти улай эзрип каан болур. Хоолайларны кагарга, ол херексел черже өрүүмнелип кирер. Шак ынчалдыр-ла хоолайларны улай эзрип турган, алдын довураан эрттир, черниң хаялыг каъдынга чедир киир кагар. Хоолайларның үжү алдын довураанга чеде бээрге, хоолай иштин куду довураты бодунга шүүреп аптар херекселди суп бадырар. Оон шүүреп эккелгени алдын довураан, ол талазы-биле түскай эртемниг мастер кижи деспиге чүп, алдын бар-чогун илередир. Алдынны ынчалдыр хол-биле өрүмнеп, хап киирип турган, шинчилеп, билип алыры эң нарын болган чымыштыг ажыл. Ол ажылга мен бодум бир чыл хире күженген мен.

Дайын үезинде Эми алдын уургайының аныяк ажылчын алдынчы ооллары, бис — ажыл чеже-даа аар, чымыштыг, чуртталга берге-даа болза, ополченге 110 шактыг шериг өөредилге программазын дооскан бис. Чайын ажыл шагынын соонда база улуг-хиннерде хол бөмбүүнге онза хандыкпылдыг ойнаан турдувус. 1942 чылдың төнчүзүнде алдын уургайының бызанчылары, түдүг мастери А. Ойдуптун удуртулгазы-биле ажылчыннарга шору делгем клубту түдүп бергеннер. Ол клубтың эргелекчизинге мени томуйлаан. Сонуургалдыг эш-өөрүм-биле эвиледдежип алгаш, ол клубка танцыны, массалыг оюннарны эрттирип, концерт белеткээш, неделя санында-ла алдын уургайының чурттакчыларына көргүзүп турдувус. Концерттеривистиң көргүзүглери колдуунда-ла дайынчы ырлар болуп турган, аңаа клуб эргелекчилеп турган, бодум дайынчы темага шулукчүгештерни чогааткаш, хана солунга үндүрүп, концерттерге, чүгаалап-даа турдувуп. Ажылчын ооллариң аразынга уран чүүлге салымчаанныглар база бар турган. Чижээ, Улуг-Хем чурттуг Кара-оол цирк жанры жонглер херекселдерин боду кылып алгаш, езулуг артистерден дудак чок ойнаар турду. Ийи чыл бурунгаар ол кырганнарның интернат-бажыңынга турган, чок болду.

Таңды чурттуг Сержин-оол, Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг Кара-оол Хертек тергиин ыраажылар турдулар. Дайынның ол берге чылдарында алдынчы аныяк ажылчын оолларны оюнтоглаага, үран чүүлче хаара тудар ажылга аңаа парторганизакчы болуп, ТАРН Төп Комитединден барган О. Доржу улуг ажылдарны кылган. Дайынның чорун турар байдалынын дугайында медээлерни Тере-Хөл кожуунунун төву Чыргаландыдан барып дыннап алгаш, ажылчыннарга тайылбырлап бээр турду. Лекциларны база номнуң берип турдувуп. Дайынның берге чылдарында күш-ажыл фронтузунга ынчан аныяк эш-өөрүм-биле Тывының мурнуу кызыгаарында, Хаан тайганың баарында Эми хемге алдынны казып тып турганымның дугайын допчулап бижиримге мынлыгдыр. Аңаа ажылдап турган бүгү Тываның кожуунарындан келген ооллар дайын төнгуже чедир шынчы чуткуллуу-биле ажылдааннар. Мен Эми алдын уургайынан 1944 чылда чорүй баргаш, Каа-Хем кожуунунун девискээри Үжен хемнин бир алыры Кажыба алдын уургайында ажылдап турумда, дайын төнду. Хып дээн аныяк үемде берге ажыл-ишке дадыгыпаан, төрээн чуртум Тываның дугайынга Улуг ССРЭ-ни фашистерден камгалаарынга күш-ажылды улуумну киирегинге чорааварланып чорчудум мен. Эң баштайгы бижээн дайынчы уткалыг шуулум-биле бо сактыышкынымны дорзайн:

«Эми хемнин бүдүн бүтүн, Эргиченин тывар дээштиң Эргим өөрүм, алдынчылар, Эрес-шалып ажылдаалы. Маалыдыг Кызыл Шериг Фашистерниң хаптаарда, Магалыдал, деткимчени Базым бүгү көрүүлүл! Антыгы чыл ССРЭ-ден Айыл чыгыын арыгларда Хорек болаа киржиириге Кезеде-ле, бажы-чыл бүгү!»

1942 чылдың июнь айы.

Виктор САГААН-ООЛ.

ЧАЛЫЫ НАЗЫНЫМ ЧЫЛДАРЫ

1941 чылдың чеди ай. Бистиң аалывыс Дыттыг-Хемниң Ортаа-Тей алдыы белинге чайлап турган. Оон бээр чүс чылдың чартыы эрткен-даа болза, төрээн черимнин ол үеде чурумалын, оон чурттакчылары, бистиң кырган ада-өгбелеривисти дүүнгү хүн ышкаш көрүп, сактып олур мен,

Мен бодаарымга, дөртен чылдарда бистиң төрээн черивистиң овур-хевири өөне чараш, «бүдүн» турган, азы өскээр чүгаалаарга, бурган канчаар чаяан каан болдур, ындыг турган. Чижээлээрге, бистиң Тес-Хем кожуунун девискээринге чүгле Калдак-Хамар орүүн казып-аштаан, оон өске кандыг-даа черниң хөрзүнүн үревээн турган. Чоннун чуртталгазы кончуг шыпшың, кижилер томаанныг, хүндүлээчел, улуг назылыглар чүдүлгелиг, бодаарымга, чүгаалаары безин оожум ышкаш сагындырар. Мал дээрге черни шыпкан деп болур, дүне-даа, хүндүс-даа, каяа-даа баарынга янзы-бүрү малдар-ла, малдар. Аннар болгаш куштар кончуг элбек турган. Тестиң ол чарыының ховуларынга чаарен чүс-чүзү-биле болук-болук болуп алган чорүүр. Бүгү Тыва чурту Тес-Хем кожууну ышкаш турган боор деп бодаар мен.

1941 чылдың алды айның төнчүзүнде бе, чеди айның эгезинде бе, аалдарга чоннун аразынга фашистиг Германия ССРЭ-же халдаан, дайзының ужар-хемелери дыка хөй хоорай, суурларны бомбалаан, оларның чурттакчы чону өлүп-чидип, балыглаттырып, кадыг-бергелерге таваржып турар дугайында чугаа нептерей берген. Ынчангаш бүгү чон серемчилелин көдүрер, акы-дуңма улуг орус чонга дузалажыр дээн уткалыг чугааларны эскерген мен.

Оон бир эртен дыннап чыдарымга, даайым авамга мындыг сөстер чугаалады:

— Бөгүн хоорайның мал эмчизинге улустың чылгызын шинчиир дээн-дир, бо каш малдарны ынаар бадырар-дыр ийин.

Мээн үйгум сергей хона бергеш, «кара бени бербенер, чадаг хөй кадарбас мен» дидим.

Оон авам олурган:

— Че, кара бени арттырып каг, херек чүве болза, соонда барып шинчидиптер ыйнаан — дидир.

Шынап-ла, даайым кара бени баглап каан, өске малдарын сүрүп алгаш чорүй барган. Кежээ даайым аар-чонаан чүктеп алган базып келди.

— Малдарын кайыл? — деп, авам айтырды.

— Улустың малын кажааже киир сүрүп киириптер, ол-ла чүве-дир, оон дедир үндүрбес, фронтуже чорудары ол-дур — деп бо-ладыр...

Ополчен шериин кончуг сонуургаар турган мен. Бистин Чыргаланды сумузунун ополчен шериниң командирин капитан Монгуш-оол дээр. Бо акый мөге Кудерек деп кижиниң үгү болгаш боду үзүн, эзт-ханы-даа шыырак акый чораан. Бүгү назынында капитан деп атты эдилеп келген. Бистиң аалдарывыс Доозуннуңгүнүн Өртен дужунга 1942 чылда кыштаан. Часкаар сумунун бүгү ополчен шериин аалывыска чыглып келгеш хөрүлдаан. Ополчен шериглери хүрүлдаан соонда, хаак маргылдаазын эрттирген. Маргылдаага киришкен кижилер маңнаар хаактарын хөй нуруузун боттары кылып алган. Шөмбүй суглардың ачазы Коданмай акыйның кылган хаагы чиик, узун, чинге болгаш дыка хөртеш баштыг, өскелериинден ылгалдыг чараш.

Маргылдаа-даа эгелээн, оон улуг санакчызы Адыга акый болган. Мында бир оңза солун чүүл бар. Бир хаакчы халып үнерге-ле, бир кижи судалын салаа бажыбиле баскаш-ла санааш олурүптер. Судал 60 кагар-ла, санакчы бир санны немээр, оон ол хаакчы 50 минута чүгүрер болза, бежен минутаны судал-биле санаар. Ол чүге ындыгыл дээрге, ынчан улуска шак турбаан...

Ада-чурттың Улуг дайынының чылдарында чон фронтуга дыка хөй белектерни чорудуп бергенин эртемден Ю. Л. Аранчын бижээнич номчудум, ынчалзадаа бүгү Тываның янзыбүрү булуңнарындан чон белектерни чорутканын амдаа эки тодарадып, ылангыя архив материалдарын эки өөренип, кызыл-коштун дугайында сактып бижиири чугула деп бодап чорүүр мен.

Белектерни араттар эки туразы-биле берип турган. Белектер чыып алыр даргалар аалга келирге-ле, ында чон бир өгге чыглы бээр. Аалывыстың улузу Бопуймаа угбайның өөнге чыглыр чүве. Аңаа белек чыыр төлээ келгеш, солуңдан дайынның кандыг чорүп турарын чонга номчуп таныштырар.

Мээн авамны Соян Серенмаа, а чамдык чрок кижилеривис Өшкү-Саар-даа дээр-ле чүве. Тыва илик, тон даараар шевер кижи чораан. Айтыр салаазын боо адар кылдыр ангылап бышкаш, даарап каан ак алгы хол-хаптарын дааааш, фронтуга белек кылдыр берип турган. Эр улустар хадыңдан хаактар кылып, фронтуже чорудуп турган. Бир кыжын база Доозуннуг унунга Умбаа ирей, Лайдып мөге, Хамоол ирей, Сүрүн суглар хаактар чазап эгелээн. Олардан Умбаа ирейниң чазаан хаагы эн-не шевергин, эптиг, хертеш болган, ону мен дилеп алгаш, чүнгүлап-даа турдум. Мээң даайларым Калчан Ойдуп, Соян Сувак, чоокта чаа мөчээн бистиң кудавыс Оюн Калзан ирей-биле Кызылдың алгы заводунга Тес-Хем кожуундан келгеш, хөй хаактарны кылгаш, фронтуже чоруткан.

Тыва кижилерге ол үеде нарын дериг-херекселдер турган эвес, ындыг-даа болза, бодуун хол херекселдери-биле янзы-бүрү эттерни кылып турганын кижи магадаар. Ополчен шериглери шүптүзү ыяш ланчыы болуг, артында-ла чылдыг, тонактыг, хараалдыг болур. Чоддак чылыг тоннарны, хол-хаптарын даараанының эчизи нуу дээр боор!

Дайын чылдарын көдээ чон чүгээр чурттап эткен, олар чүгле шай, таакпыдан бергедеп турган. 1944 чылдан эгелээш, орус улус кээшпе садын эгелээн, оларның оозу дыка кадыг кылбыш хиреліг чүве. Самагалдай суурга чон хлебти түскай карточка-биле садып чип турган. Бистер ынчан интернатка чурттап, өөренип турдувус. Эртен, кежээ 200-250 грамм хире хлеб, чигирлиг кара шай, дүште кара мүн берип турган. Өөреникчилер бүгү чон-биле дөмей-дайын үези берге деп чүвени билип турдувус. Школага одаар ыяжывысты кыштын соогунда безин белеткеп алыр бис.

1944 чылдың октябрьда ССРЭ-ге Тываның эки турабиле каттышкан соонда, Самагалдайга орус, хакас, бүрят болгаш өске-даа нацияның кижилери көвүдеп келген.

Тыва эки турачыларның, бистиң чаңгыс чер-чурттуг-ларывыс Шумов алышкыларның эрес, дидим дайылдажып турарын бистиң башкыларывыс Биче-Уруг, Анай, Кунгаа тайылбырлап берип турган.

Эки турачылардан Чооду Күрседи акыйны таныыр турган мен, ол ынчан хүп дээн аныяк эр аалдарывыска кээп турган. Бистиң аймактан дайынга киришкен кижи Аракчаа акый, ол фронтудан келгеш, школага склад, ажыл-агый эргелекчилеп турган, оон Берт-Даггa чурттап чораааш, мөчээн...

Бо бүгуден алырга, Тываның ажылчы чону Адачурттың дайынының чылдарынга совет улуска, оон Кызыл Шериннге улуг дуза, деткимчени чедирген.

Александр СОЯН.

Бай-Тайганың спортчу амыдыралындан

БУТ БӨМБҮҮНГЕ БАЙЫРЛАЛ

Апрельде Тээли суурнуң төп стадионунга Бай-Тайга кожуунунуң спорткомитеди, кожуунунуң бут бөмбүүнүң федерациязы база «Бай-Тайга» (Тээли) бут бөмбүүнүң командазы, Тиилелгенин 50 чыл оюнга тураскааткан база Бай-Тайганың кубогу дээш бут бөмбүүнүң маргылдаазын организастап эрттиргеи. Апрель 14-түн хүнүнде стадионга он ийи команда чыглып келген. Тээли, Шуй, Кызыл-Даг суурлардан Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннардан Хемчик-1, Хемчик-2 (Кызыл-Мажалык), Шаңгыр, Ак-Довурактың спортшколазы, Барлык, Аксы-Барлык-1, Аксы-Барлык-2, Кызылда күрүнеин педагогика институту, Шагаан-Арыг командалары чалаттырып, маргылдаага киржип чедип келген. Ол он ийи команданы 3 болукке, бир болукке-ле 4 команда ойнаар кылдыр чаргап. Бир болуктен-не чаңгыс команда үнер, ынчангаш түнел оюннарга 3 команда болгандыр ойнаар кылдыр шиитпирлээн. Тээли, Ак-Довурактың спортшколаларының командаларының оюну Бай-Тайга командазының 3:1 санныг тиилелгези-биле доозулган.

Маргылдааны ажыдарының байырлыг ажыдыышкынынга стадионга он ийи команда чыскаалыпкан. Командаларның мурнунда, оларның аттарын бижээн демдектер түткан, чараш кылдыр кеттинген үүлдер турупкан. Командаларның байырлыг чыскаалга белеиин кожуунун спорткомитет даргазы Айян Серен-Чимит илеткээн соонда, Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Чазаанын чагырганын хыналда эргелелиниң төлээзи, кожуунун бут бөмбүүнүң федерациязының даргазы Владимир Хомушкуевич Доржу сөс ап, спортчуларга байыр чедирген. Оон маргылдааның кол шиитккекизи Шолбан Севек маргылдааның кол чурумун таныштырган соонда, Тээли № 1 ортумак школазының уругларының «Билборд» деп чаа рэп-танцы болүү чараш оюнун спортчуларга болгаш көрүкчүлерге бараалгаткан.

Ийи хүн үргүлчүлээн чидиг оюннун түннелинде болуктерден Бай-Тайга (Тээли), Хемчик-1 (Кызыл-Мажалык), Кызылда күрүнеиин педагогика институтуу (ККПИ) шылгаран үнүп келгеннер.

Бо ийи хүннүн дургузунда, чеже-даа соок хат хадып турда, стадиондан көрүкчүлер үзүлбээн. Кызыл хоорайга Тыва Республиканың чемпионадынга чыглыр көрүкчүлерден ийи катап хөй көрүкчүлер чыглып, оюннарны сонуургап көргеннер.

Бирги түннел оюн «Бай-Тайга», Хемчик командаларының аразында эгелээн, оюн эгелээр мурнунда кажан командалар шөлге чыскаалыпкан турда, Сергей Бюрбю аттыг шаңналдың лауреады Чимис Адыг-оол, Бай-Тайга командазын хей-аът киирип, «Бай-Тайга командазы» деп бодунуң чогааткан шүлүүн микрофонга номчаан. Оюн 5:0 болуп, «Бай-Тайга» команданын тиилелгези-биле төнгеп, Ийиги оюнда «ККПИ» — «Хемчик» ужурашкаш, ККПИ-ниң 3:1 санныг тиилелгези-биле доозулган. Ынчангаш түнел оюнга «Бай-Тайга», «ККПИ» ужуражып келген. Чидиг, чараш оюннун түннелинде, Кызылда күрүнеиин педагогика институтунуң командазы белеткелдиин көргүзүп, 0:1 санга уткаш чемпионнаан. Оюн сөөлүнде маргылдааның байырлыг хаашкыны болган, Бай-Тайга кожуунунуң чонунуң мурнундан келген спортчуларга чараш оюннарны көргүскеин дээш өөрүп четтириишкинин илередип, моондаа сонгаар эки ойнаарын, В. Х. Доржу күзеп, шаңналарны тывыскан. Бирги черге бир миллион акшаны база Бай-Тайганың уругларының чурулга школазының башкызы Мерген Салчактың чонар-даштан сиилбээни, мячик кырында турар тоолчургу арызланныг кубогун ККПИ-ниң командазынга тывыскан. Ийиги черге «Бай-Тайга» (Тээли) командазынга бөш чүс мүн акшаны база Амур Семиспейнин ыяштан кылган кубогун тывыскан. Үшкү черге ийи чүс мүн акшаны «Хемчик» (Кызыл-Мажалык) командага тывыскан. Түскай шаңналдарга «Бай-Тайга» командазы төлептиг болгаш, чүс мүн акша-биле шаңнаткан. «Тиилелгеже чүткүл» деп шаңналды Шагаан-Арыг хоорайның командазынга тывыскаш, бежен мүн акша-биле шаңнаан. «Эң эки хаалгачы» деп шаңналды Каадыр Бурундуккаига (Кызыл-Даг) тывыскан, «Эң эки камгалакчылар» деп шаңналга Кара-оол Аяс (Бай-Тайга), Очур Мерген (ККПИ) төлептиг ооган. Очур Мергенге түскай шаңнал кылдыр Сергей Куулларның (Бай-Тайга) чонардаштан кылган «Сарлык» деп ажылын тывыскан. «Эң эки халдакчы» Шолбан Мижит-Доржу (Бай-Тайга), «Хөй сан киир тепкен ойнакчы» Дозураш Саая (ККПИ) болган. Бо ойнакчыларны үжен мүн акшалар, өртектиг белектер-биле шаңнаан. Көрүкчүлерден Тываның алдарлыг чурукчузу Киров Түлүшович Хунан сөс алгаш, спортчуларга байыр чедирип, моондаа соңгаар чеднишкиннинг ойнаарын күзеп база бо маргылдааны чылдын-на эрттирерин, келир чылын шилчип чорүүр кубокту чонар-даштан кылып бээрин аазаан. Дараазында ККПИ-ниң төлээзи Мерген Дамдын-оол, бо Тывага болуп эртип көрбээн бут бөмбүүнүң байырлалын бедик деңнелге организастап турарын демдеглээш, өөрүп четтиргенин илереткен. Маргылдааның организастап эрттиринге улуг дузаны көргүскен деткикчилерни адап, «Шын» солунну дамчыштыр өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Айян СЕРЕН-ЧИМИТ.
Бай-Тайга кожуунуң күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы.

МӨГЕВИСТИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал чурттуг, тыва күрешке Россияның спорт мастери, тыва, хостуг, оурат (борылдаа), хакас (күрес) хүрештерге бодунуң деңнеинге (97 кг) республика чемпиону атты, шаңналдыг черлерин чаалап ап, хүрештиң ацы-аңы хевирлерин кожуунга салыпрадырының хөрээнге бодунуң төлептиг салышкынын киирип чораан, тыва хүрешке кожуунунуң каш даңыр чемпиону Александр Хомушкуевич Алдын-оолдун, оо чыл эгезинде дерзии өлүрүкчүлерниң холундан аныяк назынында, кончуг күш-шыдалының үезинде, улуг спорттан, улус чонундан электен чарлып чорутканы бай-тайгажыларга, эң ылаңгыя бай-талчыларга, ат-сураглыг мөгениң ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге, кожуунунуң спортчуларынга, спортка ынактарынга улуг чидириг болган...

Бай-Тал күдээзи, хостуг хүрешке Россияның спорт мастери, тренер башкы Кара-оол Кан-оолович Чондановтуң бот-эгелээшкинниг саналы-биле, кожуунуң алдар-аттыг мөгези чораан Александр Хомушкуевич Алдын-оолдун чырык адынга тураскааткан элээди ооллар аразынга республика чергелиг хостуг, тыва хүрештер маргылдааларын Бай-Тал ортумак школазының спорт залынга эрттиргеи.

Маргылдааның байырлыг ажыдыышкынынга Бай-Тал суму чагыргазының даргазы Михаил Калдар-оолович Хертек киржип, сураглыг мөге, чолаачы Александр Алдын-оолдун аныяк назынында кылып келген ажылхераэн, спортчу чедиишкиннерин, кожуунун спортчуларынга, ылаңгыя келир үениң өзүп орар аныяк мөгелеринге көску үлегер-чижек болуп келгениң, кожуунуң, республиканың адын төлептин-биле камгалап, Россияның спорт мастери деп бедик атка чедир хүрежин келгенин чыылган чонга таныштырып чугаалаан.

Улаштыр Бай-Тал ортумак школазының өөренгенчилери мөге акызы Александр Хомушкуевичиниң чырык адынга тураскааткан концерти аалчыларга, мөгелерге, көрүкчүлерге бараалгаткан.

Бо маргылдаага ниитизиби-ле 12 команда киржип, 23-тен 55 килограмм чедир деңзилиг 117 элээди ооллар оттарының арга-мергежилин, күш-шыдалын чидиг спортчу демиселге ачыр-дачыр тутчуп турган шенешкеннер.

Александр Алдын-оолдуң ат-алдарынга тураскааткан бо хостуг хүреш маргылдаазынга деңзи ааны-биле чемпионнаан мөгелерни туста-туста адаарга мындыг: 23 кг Артыш Даржаа (Бай-Тал), 27 кг Шолбан Иргит (Бай-Тал), 32 кг Айдыс Монгуш (Кызыл-Мажалык), 35 кг Артыш Ооржак (Бай-Тал), 38 кг Амир Монгуш (Ак-Довурак), 42 кг Коңгунак Ооржак (Алдын-Булак), 45 кг Айдың Иргит (Кызыл-Мажалык), 48 кг Алик Ооржак (Кызыл-Мажалык), 52 кг Оттук Ооржак (Кызыл-Мажалык), 55 кг Аяс Хертек (Бай-Тал).

Хостуг хүрешке чемпионнаан болгаш шаңналдыг черлер алган мөгелерни кожуунун улус өөредилге килдизинин эргелекчизи К. И. Седип, спорт талазыбиле харыысалгалыг ажылдакчы Нина Чамыяновна олар спортчу костюм, чүвүрлер, хойленнер, футболкалар, борттер-биле туста-туста шаңнавышаан. «Марс» деп шоколадтарны немей тывысканнар. Хостуг хүрешке ниити команда талазыбиле бирги черни Кызыл-Мажалыктың командазы алгаш, Бай-Тал суму чагыргазының сарлыы-биле шаңнаткан. Ийиги черни алган Бай-Тал ортумак школазының командазын «Бай-Тал» будүрүлге каттыжыышкыны — серге-биле, үшкү черде Шуйнуң кадыкшылга школазының командазын мөге Александрның төрелдери ирт-биле тус-туста шаңнааннар.

Маргылдаага тиилекчилер, чемпионнар болуп үнген хөй спортчу ооллары белеткээни дээш тренерлер, хостуг хүрешке спорт мастерлери Кара-оол Чонданов (Бай-Тал), Александр Чылбак-оол (Кызыл-Мажалык) оларны 25-25 мүн рубль акша-биле шаңнаан. «Эң бичии мөге дээш» Бай-Талдан Айдың Хертекке, «Тиилелгеже чүткүлдүг хүрешкени дээш» Кызыл-Мажалыктан Алик Ооржакка болгаш өске-даа эки хүрешкен оолларгa тускай шаңналдар кылдыр ниитизи-биле 90 мүн рубль акшаны Бай-Тал ортумак школазының биология башкылары деткикчилер болуп тывысканнар.

Хостуг хүреш соонда, 40 ажыг элээди ооллар тыва хүрешке күжүн шылгап шенешкеннер. Хүреш база-ла солун байдалга эткен. Бо хүрештиң деткикчилериндаа, шаңналдары-даа хөй болган. Тиилекчилерни 1—5-ки чер чедир шаңнаан.

Шүүлген мөге Владимир Кызыл-оолга мөге Александр Алдын-оолдун кады ажылдап чораан чолаачы эштери сарлыкты, оон төрели Ортун-оол Хертек иртти. Владимирниң чаңгыс классчылары база иртти тус-туста шаңналга бергеннер. Ийиги черни алган Аяс Хертекке (Бай-Тал) Бай-Тал ортумак школазының дирекциязы шаңналга 50 мүн рубль акшаны тывыскан. Үшкү черни ээлээн Сылдыс Манай (Бай-Тал) 30 мүн рубль акша-биле шаңнаткан.

Маргылдааның эки организастап эрттиринге болгаш элээди ооллардың хүрежин деткип, хей-аъдын көдүрүп, сорук киирип турганы дээш Бай-Тал ортумак школазының күш-ажыл, чурук, күш-культура башкыларын, кожуунун телевидение ажылдакчыларын акша-биле шаңнагылаан. Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааларның түннелинде, үшкү хүн 64 улуг мөгениң хүрежин эрттирген. Хүрешти база школаның улуг, делгем спорт залынга эгелээн. Көрүкчүлерниң хөй болганы-биле залга улус сыныышпастай берген. Ынчангаш судья коллегиязы дугуржүп сумелешкеш, хүрешти даштыгаа уламчылаар ужурга таварышкан.

Хүрешкен мөгелериң аразында тыва, хостуг хүрештерге спорт мастерлери, республика чергелиг эң шыырак мөгелер хөй болганы-биле хүреш кончуг коруштуг, солун бәйдалга эткен.

Маргылдааларга киржири-биле келген спортчуларны, чалатканнарны, кожуунун телевидение ажылдакчылары, мөге Александрның ада-иези, төрелдери изиг ханныг, элбек аъш-чемниг уткуп, хүлээп алганнар. Аалчыларын үдеп, аътканарда мөге Александрның эш-өөрү база изиг-ханнадып, аъш-чеминин дээжизин түдүп, соңнеп турган байырлашканнар.

Амгы рыноктун үези турза-даа, Александр Хомушкуевич Алдын-оолдун адын мөнгежидип, оон чырык спортчу, күш-ажылчы алдар-адынга тураскаадып эрттирген спортчу маргылдаалар бедик организастыг байдалга, Бай-Тал суурга үш хүн иштинде, езулуг-ла спортчу байырлал хүннери болуп эткен. Бо маргылдааларны ынчаар эки организастап эрттиринге тренер Кара-оол Чондановтуң киирген улуг-хуузу, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы улуг болганын демдеглээш болгаш аңаа тускай шаңналды мөгенин ада-иези, судья коллегиязы тывыскан.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

АРБАННАР КОНЦЕРТИ

Чыраа-Бажы суурнуң клубунга улуг-биче чон шыгырт долдур олурупкан. Ол дээрге Тиилелгенин 50 чыл оюнга тураскааткан сумунун арбаннар аразының концертин сонуургап көөрү-биле келген чон-на болгай. Бот-тывынгыр уран үүл көрүлдезинге сумунун 9 арбаннарындан 7-зи киришкен. Шык-Бажы сут-бараан фермазында 8 дугаар арбан (даргазы Кара-Сал), Дагыр-Шеми хойжу бригадазында 9 дугаар арбан (даргазы Сарыглар) киришпээн. Көрүлдеге арбаннар даргалары болгаш аңаа иделкейлиг киришкен, улуг-биче назылыг чонга чоргаарланмас арга чок. Ыры, хөгжүм дээрге киржиниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла сорук киирип, көдү

Тиилелгениң 50 чылынга

ҮШ САЛГАЛ, ОЖУКТУҢ ҮШ ДАЖЫ ДЕГ...

Шыны-биле чугаалааргa, Улусчу чогаадылга төвүнге Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан республика делгелгезинче чалалга алгаш, анаа дайынның болгаш тылдың хоочуннарынга ужуражып, оларның хол-биле кылган ажылдарын көре бээр мен деп сагыжымга-даа чок турган. Маңаа назыны дөгүп кырый бергеннерниң боттарының даараан, аргаан, хол-биле кылган ажылдарын стол, сандай кырынче үне бергеш, ханада аскан, ол-бо аайлы-ышкынган турганын көрүп турарга, «Ам-даа кырыбаан бис, с... ...ден дора эвес бис» деп чоргаарал-биле аныяктарже көрүп, хүлүмзүрүп турган ышкаш болду.

Ылаңгыя «60 хар ашса-даа» деп клубтун кежигүннери кымныңдаа дузазы чокка чураан чуруктарын, даараан, аргаан хеп аймаан бедик хана дургаар азып турарын көөрге, багай-согай аныяк кижи ында калыр. Хоочуннар комиссия келир четкен, чай чок турза-даа, 60 хар ажа берген 20-25 хире кижи Ю. М. Афанаскинанын удуртулгазы-биле хостуг үезинде чыглып, боттарынга ажыктыг үүлдерни дөрт чыл дургузунда кылып келгенин таныштырдылар.

...Уран үүл училищезинин башкызы А. Г. Тырышкининн «Афганистаннын болгаш Чечняның карак чажы» деп ажылы. Ие хөрээжен кижи оглунун ажыын ажыл ыглап олурар... Улуг плакат чуруктун баарында кара костюмнуг хөрээжен кижи элээн үр шимчеш дивейн көрүп тур. Оожум соонда чеде бергеш чанынга турарымга, ол менче улуг, чараш, кыдырык характарын көрүп:

—Тайбың үеде аныяк чаш оолдар өлүп турар кончуг-ладыр. Чечен чонну кижи кээргеп ханмас — дээш, көрүп келирге, хөрээнде чайыннаан Ада-чурттун Улуг дайынының орден, медальдарын эскерип кагдым. Оон чурук баарынга тургаш, дайынның коргунчуг сактыышкыннарынче кире берген турганын кайын билген ийик мен. Клавдия Васильевна Карцева Тывага төрүттүнген, Тывадан эки тура-биле дайынче чоруп. Прибалтика чурттарын хостажып, Тиилелгени Рига хоорайга уткааш, 1945 чылда Тывазынче база катап чедип келген.

—Хол куруг кайын олурбаан. Хостуг шактарында аргыырынга кончуг ынак мен. Хоорай көрүлдезинге шаңналдыг черже үнгеш, ам маңаа киржир эргени алганым бо— деп, Клавдия Васильевна чугаалааш, бодунуң ажылдарын көөрүнче чалады. Кижи кайгап ханмас ажылдар — ирис удазын-биле аргааш, крахмалдап каан манган ак хлеб, чигир, конфета салыр савалар, янзы-бүрү чуруктарлыг кофталар, эгинге салыр кежээки аржыылдар... Боо-монгу тудуп, дайынның өлүм-чидимин, өртхуюун көрүп каапкан кижи мындыг чараш ажылдарны холу-биле кылып, хуулдуруп каан дээрге, бүзүренчиг эвес-даа ышкаш. Ынчалза-даа Клавдия Васильевна ышкаш буянныг сеткилдиг кижилер хөй болганы-биле мындыг сүт дег ак, көк дээр дег арыг сеткилден кылган ажылдар хөй болуп, делгелге аянныг чараш организастаттынып турары ол. Бо делгелгениң бир онзагай үүлү — анаа хоочуннарның идепкейлиг киришкени.

Ада-чурттун Улуг дайынының база тылдың хоочуннарының аразынга аныяк-өскенни көөрге, зал чайгаар шиник кирип келген ышкаш. Боттары аныяк-даа болза, хоочуннарга турар черлерин «алзыпкан» озалдааннар ол-бо халчып, эккелген ажылдарын делгеп салып турлар. Оларның аразында қымнарны чок дээр: хуу бүдүрүкчүлер, кожуунарга тиилээннер, өөреникчилер. Бирги каътка Мөреник культура ажылдакчылары тыва өгну бүгү хеременнери-биле салыптарга, чаражын үүү дээр. Самагалдайда культура килдизиниң методизи Валентина Хуналдаевна Тараачы уруу Ремиля-биле аргаан үүлдерин делгептерге, чыылган чоннуң караа-ла ында.

— Өг-бүлевисте кижи бүрүзү чугле аргаан хеп кедер. Садар үүлүвүс идиктер — деп, Валентина Хуналдаевна чугаалаарга, кижи магадап ханмас. Шынап-ла, куртканың даштын аргааш, иштинге хөвен туткаш иштеп каан боорга, садыгнын 300-400 мун өртектиг куртказының хөрээдаа чок. Кызылдан «Мөнгүн» бүдүрүлге черинин даараны кудага кедер тыва аянга кылган платьезин аныяктар кедип алыр болза, национал хөөн, чоргаарал дораан төрүттүнүп келир. Бүдүрүлгениң удуртукчузу Наталья Кимовна Оюн уруу Линиана-биле кады даараныр турар. А өөнүң ээзи Дадаш-оол Бады-Көкович чурук кааспалгазын кылып, чонар-даштан дүрзүлерни чазап турар. Аныяк өг-бүлелер чонга ачы-дуза чедирип, боттарының биче бүдүрүлгелерин кылып, оон түннели көстүп кээп турарынга канчап чоргаарланмас боор.

Сөөлгү үеде тыва улустун мөнгүн кааспалгаларны сонуургап, садыг-магазиннерден, хуу кижилер холундан садып ап турарын бо-ла эскерип болур. А боттарывыстың тыва мастерлеривис барын шуут уткан. Кандыг-даа магазинден мөнгүн сатпайн, Эрзинде Андрей Сакты биле Валерий Биче-оолга чагыг киирип каар болза, чүден артык чараш тыва үгулзаларны сиилбип тургаш кылып чаар улус-тур дээрзин делгелгеге салган кааспалгалардан көрүп болур. Ында салдынган эр кижинин эдилели бижектер безин ангы-ангы —ботка ап чоруур, аннаарда, аалдар баарда...

Тыва кижи чеже-чеже хой, өшкү кежин өдекке чыдыдып-чыдыдып октап чоруурун санап четпес. А Мөнгүн-Тайгадан Клара Допуттун анай кежиниң дүгүн даштынче даараш кылган шуба тонун тудуп суйбап, кедиксевээн көрүкчү чок болган.

Хоочуннардан өөреникчилер, училище сургуулдары чыда калбааннар. Ылангыя «Поиск» клубтун өөреникчилери Л. Плотниковання (14 хар), Т. Шиколованың (15 хар), С. Степанованың чинчилерден кылган ажылдары тывызык чараш болган. А уран үүл училищезинин доозукчулары О. Сотпанын «Даглыг Тывам» деп чураан чуруун, И. Арчимаевтиң «Шыдыраа» база Х. Донгактын «Хүреш» деп чонар-даштан ажылдарын көргеш, болардан ёзулуг талантылыг кадрлар үнер дээрзинге бүзүревес арга чок.

Салгалдарның сеткил-сагыжындан кылып тудуп тургаш кылган ажылдары кижи бүрүзүнүн сеткилинге чырык исти арттырган дээрзин Культура яамызының сайыды Ч. Ч. Ондар делгелгени ажыдып тура айытканы анаа эвес. Паш ожуунун бир дажы чок болза, ол чайлы бээр болгай. Бо делгелгеге бир салгал киришпээн болза, мындыг бедик деннелге эртпес турган боор.

Светлана МОНГУШ.

Чылдар болгаш кижилер

АНЫЯКТАРНЫҢ ДАГДЫНЫКЧЫЗЫ

Тыванын культуразынын алдарлыг ажылдакчызы, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер, Тоора-Хем суурнун хүндүлүг хамаатызы Василий Санмаевич Тамдын-оолду билбес, танывас кижилер Тывада ховар боор. Василий Тамдын-оол Тожу кожуунга 1942 чылда ТАРН-ның чорутканы-биле келгеш, кожуунун колхоз, совхозтарын тургусчуп, оон экономиказын хөгжүдеринге бүгү күжүн, билиин харам чокка бараалгадып, бөгүнге чедир аныяк-өскеннин идегелдиг дагдыныкчызы, кырган-ачазы болуп чоруур.

1941—1945 чылдарда Ада-чурттун Улуг дайынынга Тиилелгенин 50 чыл оюн таварыштыр Тоора-Хем школазынга болган ужуражылгага Василий Санмаевич дайын үезинде Улуг-Хем кожуунга революсчу шериглерни белеткээр ажылдарга идепкейлиг киржип, взвод командылап турганын чугаалаан. Оон шериглериниң аразынга Тожу чурттуг эки турачы Ак Такпажык, Ховалыг Очур, Түлүш Хүргүлек олар турганын сонуургаткаш, чуруктарын көргүскен. Ол үеде школаны октуг-боолуг камгалап хонар турган бис деп сактып чугаалаан.

Ужуражылга сөөлүнде Василий Тамдын-оол школаның музей.нге селеме туткан аттыг шеригни чураан чуруун «Чылгы аштаан Чыраа-Бора» деп 90 ажыг кожан ырларны хүлээдип берген. Ол ажылдарны берип тура, Василий Санмаевич мынча диди: «Селеме туткан шеригнин чуруун тыва эки турачыларның капитаны Тюлюш Кечил-оолга болгаш оон аттыг шериглеринге тураскаал кылдырар күзелимбиле чурудуп алган дүрзүмдүр. Кызылдың төп кудумчузунга шак ындыг аттыг шеригнин тураскаалын тургузарын 1985 чылдан бээр даргаларга чугаалап, тайылбырлап, чангыс эвес удаа чагаа бижип келдим. Ону черле тоор кижи чок боор чүве-дир. Тыва чонну бүгү чуртка алдаржыткан 206 аттыг шеригни мөңгежиткен тураскаалга Тыванын чону чаңгыстап-даа акша чыыр болза, ол орта удурланыр кижи чок деп бижип-даа турдум. Ол дугайын «Аттар ам херек» деп үүүлүмге 1992 чылдың апрель 1-де «Шын» солунга база бижээн мен. Ол үүүлүмде «чылгы мал дээрге тыва кижиниң бүгү тургустунуп елген амыдыралының төөгүзүнде эң идегелдиг өннүү, оон хөлгези, ажыл, амыдыралының бир дөзү деп үүвени «Тыва кижи өзер кырынга өскен» деп үлегер чугаа бадыткап турар. Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынында кирген амылыг 12 амытанның аразында аът 7-ги өөлчегде турар болгаш бүгүле дириг амытаннарның өзээ, үндезини болуру-биле онзагай. Ынчангаш тывалар шаанда эки аъдын ыдыктап, анаа чалбарып чораан деп үүвени бижидим.

Дайын үезинде фронтуже 600 ажыг мун баш малды, оон иштинде 50 мун дайышчы аъттарны халаска дузалаанын тыва чон кажан-даа утпас» — дээрзин ол чугаалады.

Тоора-Хем школазының музейиниң аныяк исчилери болган ужуражылганын соон дарый, суурувустун хүндүлүг хамаатызы, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Василий Тамдын-оолдун тыва эки турачыларның аъттыг эскадронунун шериглеринге, оон капитаны ССРЭ-нин Маадыры Тюлюш Кечил-оолга Кызыл хоорайның төп кудумчуларының бирээзинге аъттыг шеригнин тураскаалын сиилбип кылдырар дээн күзелин деткип, ону уран шевер холдуг мастерлеривис, скульпторлар Дондук Дойбухаа, Хеймер-оол Лонгак болгаш оскелер-даа чүге тургузуп болбас деп дээн күзеливис-биле хоочуннун берген чуруун, анаа чагаазын, бистиң бо үүүлүвүстү хүндүлүг солунувус «Шын» редакциязынче чорудуп, ону бүгү тыва чон ...омчааш, деткиир боор дээн күзеливисти илередип тур бис.

Шынап-ла, ындыг тураскаал Кызыл хоорайывыска турар болза, келир үеним салгалынга улуг национал чоргаарал болур.

Бодувустун өмүнээвистен хире-шаавыс-биле тураскаалды тургузарынга 100 мун рубль акшаны шилчидип, тураскаалдың агар санын ажыдар бис.

Тоора-Хем школазының музейинин истекчилери Юра ТАМДЫН-ООЛ, Шораан ООРЖАК, Наташа КОЛ, Анна БАРААН, музейнин удуртукчу башкызы А. Д. КАШКАК.

● Удуртукчуга сөс ●

УРАН ҮҮЛГЕ – АНЫЯК КАДРЛАР

Кызылдын уран үүл училищезин 46 аныяк тускай ортумак эртемниг доозукчулар доозуп үнер. Олар культура черлеринге, библиотека четкилеринге, уругларнын уран үүл база ортумак школаларынга баштайгы базымнарын эгелээрлер. Кажан доозукчуларны хуваап турар үевисте кожуннарның культура килдистеринин болгаш өөредилге черлеринин берген чагыгларын өөренип көрген бис. Ындыг-даа болза, чамдык черлернин удуртукчуларының дилээн күүседи аргавыс чок болган.

Библиотека салбырының доозукчулары Зарима Соскуроол Чаа-Хөл кожуунче, Барылын-Хемчиктин Барлыкче Аяна Агбаан, Кунгуртугже Чейнеш Баадыр, Чөөн-Хемчиктин Хорум-Дагже Рада Ооржак, а ортумак школаларга музыка башкылаары-биле Хүлер Биче-оол Кызыл кожуунче, а Артур Адыг-оол төрээн Бай-Тайгазынче, Чечек Монгуш Кур-Чер суурунче вттаныптарлар. Бистин доозукчуларывыска хамаарыштыр дилеглер хөй-даа болган болза, бис доозукчуларывыстын күзелин база өөренип көрген бис. Ылангыя Шагаан-Арыгның уругларның музыка школазынче домра башкылаары-биле Лиля Ендан, Ак-Туруг школазынга музыка башкылаары-биле Аида Салчак, Сесерлиг школазынга гитара класын ажыдары-биле Эрес Сат күзелин илереткеннер.

Бо хүннерде культура черлеринге «Социал-культура ажыл-чорудулгазы» база «Баянист-аккомпаниатор» салбырларның доозукчулары чугула херек болуп турарын өөренип көргеш, бо чылын элээн хөй кижини база доостурган бис. Олардан Саглының көдээ клубунга Буян Донгак биле Чейнеш Иргит. Солчурга Чодураа Тюлүш. Эрзиннин Сылдыска Алдынай Чадамба, Улуг-Хемнин Чодураага Долаана Намчыл-оол барып ажылдаарлар.

Училище бо чылын республикада бир-ле дугаар тыва национал хөгжүм хереклерде өөредип специалистерни доостурган. Оон беш доозукчузу профессионал үндезинге бичин уругларны кожуннарга өөредип эгелээр. Бирги доозукчуларывыс Эрзиннин Бай-Дагга Саяна Донгак, Чөөн-Хемчиктин Бажын-Алаакка Геннадий Ховалыг, Сут-Хөлдүн уругларның уран үүл школазынга Айлана Ондар, Шагаан-Арыгга Чойгана Сат, Кызылдын башкы училищезинге Чодураа Тумат берге-даа, буянныг-даа ажыл-ижин эгелээр. Чаа салбырның доозукчуларын хуваап турар үеде элээн бергедээшкиннерге таварыштывыс. Түге дизе черчерлерде тыва хөгжүм хереклери шуут чок деп болур. Тыва национал хөгжүм хереклери бар оркестр чугле Туранда бар боон турар. Ынчангаш бо талазы-биле сонуургалдыг удуртукчуларга сүмелээрим болза, аныяк-өскеннин тыва хөгжүмге сонуургалы өзүп олурар болганда, амдан эгелээш хөгжүм хереклерин садып белеткеп, оркестр тургузуп алыр талазы-биле ажылды чорудуп эгелээри чугула. А бистин училищеде ол талазы-биле арга-дужулга улуг, ынчангаш профессионал оркестр удуртукчуларын белеткеп үндүрүп турарывыстын чылдагааны-даа ында. Тыва хөгжүм хереклерине өөренип алыр күзелдиглер хөй болганы-биле келир чылын 10 сургуулду хулээп алыр планнаг бис.

Доозукчуларывыстын ажылдаары-биле хуваалдазы доозулган. Ам май, июнь айларда күрүне экзаменнерин дужаагаш, ажыл-ишчи чурттаргаже кирер. Ынчангаш оларга ак орукту күзевишаан, кожуннарның чагырга черлеринден, культура, өөредилге килдистериндан дилээривис болза, бистин доозукчуларывысты чылыг чымчак хүлээп ап, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин дилээр кижи-дир мен. Аныяк специалист канчаар тургустунуп алыр болдур, ажылынын бүдүрүкчүлүү оон хамааржыр дээрзи билдингир болгай.

Александр ОСКИН.
Кызылдын А. Б. Чыргалоол аттыг уран үүл училищезинин директорунун өөредилге талазы-биле оралакчызы.

КӨРҮЛДЕ

Тиилелгенин 50 чылынга тураскааткан уран үүл көрүлдези Тес-Хем кожуунга болуп эткен. Көрүлдени жанр аайы-биле эрттирген.

Ниити ырнын көрүлдезинге Берт-Дагнын ниити ыр күүседикчилери бирги черже үнген. Танцы-сам көрүлдезинге киришкен уран үүл коллективтеринден Берт-Даг суурдан танцычылар танцы көргүзүү-биле кымгадаа аштырбаан, бирги черни ээлээннер. Уран номчулга көрүлдезинге Чыргаланды суурнун уран номчукчулары тиилекчи боорунга төлептиг болган.

Уран үүл көрүлдезинин тиилекчилерин шаннаан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ

1991 чылда Кызылдын башкы училищезинин Шончалай Шкововна Монгушка тывысканы ПТ 004190 дугаарлыг, бүрүткээн дугаары 2434 дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИНИН АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЕЭНГЕЕ-ИНГЕ

Май 9-та «Хүреш» стадионга Тиилелгенин 50 чыл оюнга тураскааткан **«Шын» солуннуң шанналы** дээш тыва хүреш маргылдаазын чурукка тырттырарын, телевидениеге көргүзерин, радиога болгаш солуннарга бижиирин күзээн журналистернин **аккредитизациязын** (бүрүткелин) **майнын 4-5-те** Спорт күркомитединге эрттирерин чарлап тур.

«НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ»

1995 чылдың **июль 14-15 хүннеринде** Мөнгүн-Тайга кожуунга тыва хүрешке чаңчыл болган **«Найыралдың начыны»** 128 мөгенин хүрежи болуп эртер.

ШАҢНАЛДАРЫ

Шүүлген мөгеге — өннүг телевизор болгаш «Найыралдын начыны-95» дээн алдыннанчак бижимелдиг чемпион кожаа, тураскаалдыг кубок, жетон.

Үжүүрлешкен мөгеге — телевизор, «Найыралдын начыны-95» дээн кожаа.

Үшкү, дөртү черлерни ээлээннерге — музыкалыг төп, аът, акша шанналдары.

Бештен сески черлерни ээлээннерге — сарлык, ирт, серге болгаш акша шанналдарын тыпсыр.

Бо байырлалга республиканың кожууннарының, Моол Республиканың, Алтай Республиканың мөгелери киржир.

САДЫП АЛЫҢАР

Акционер ниитилел «Тываагропромстройсервис» дараазында бараанларны сайгарып турар:

● 100 мм, 120 мм, 80 мм кадаглар — кг өртээ 4000 рубль.

● Сывырындактар ф 4.5 мм —кг өртээ 3500 рубль.

● ДВП—дөрбелчин метрде өртээ 4500 рубль.

● Дилиг материалдар — кубометрде өртээ 280000 рубль.

● Дээди сорттун далганы —кг өртээ 1800 рубль.

● Бирги сорттун далганы —кг өртээ 1600 рубль.

Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 144. Телефоннары: 4-10-80, 4-18-59.

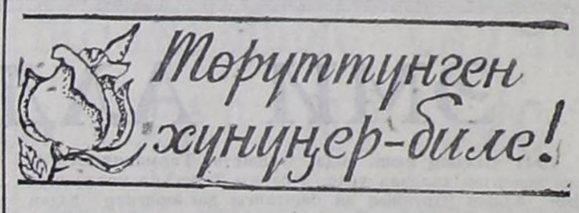

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Өпеен Хавынаевич ОЮН** май 5-те төрүттүнген. Ол парлалга шугумунга 40 ажыг чыл ажылдааш, 1986 чылда хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Оон күш-ажылчы оруу 1943 чылда республика типографиязынган эгелээн. Күш-ажылдың хоочуну, хөй-хөй медальдарның болгаш хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. Улуг оглу Слава Өпеен пединституттун декан-башкызы, уруу Өпеен Мира Иркутскиниң эмчи институдун дооскаш, эмчи болуп ажылдап турар. Бичии уруу Лариса Ивановонун пөс-таавы институдун дооскаш, инженер-башкы болуп ажылдап турар. Ынчангаш ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, мөгейдивис.

Уругларының авазы Дыгаа Сояновна, оглу, кени, күдээзи, кыстары, уругларының уруглары.

Бистиң эргим ынак ачавыс **Дамчыт-оол Сакаланович ОНДАР** Улуг Тиилелгениң 50 чыл оюн таварыштыр май 5-те 56 харлаар. Ачавыс Сүт-Хөл кожуунның Ишкин сумузунга 30 ажыг чыл дургузунда механизаторлап, чонунга хүндүткелдиг, хоочун тракторист боп ажылдавышаан. Төрүттүнген хүнү-биле ачавыска изиг байыр чедирбишаан, сеткилден үнген каш одуругну бараалгаттывыс.

Кадыг-берге үжен тос чыл чазынында
Хая-Бажы чуртувуска төрүттүндүн.
Кара чаштан бергелерге торулбаанаң
Хаварыктыг ийи адыш херечиң ол.

Амгы өйде ажылыңга сорук кирип,
Аңгыстарны чара чүткүп чор сен, ачай.
Алдыы-Ишкин ховуларның шуптузунда
Адыш оюу баспаан чериң чок боор, ачай.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, уругларының уруглары.

Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур оглувус **Кан-оол Сүгеевич ЧАНЗАНГА** май 3-те 30 харлааны, олла хоорайда чурттап, ажылдап чоруур ынак дунмавыс **Вера Хертековна ШАРАПОВАГА** май 14-те 44 харлаары-биле база Чеди-Хөл кожуунның Сайлык суурда чурттап, ажылдап чоруур дунмавыс **Дембирел Хертекович ДОНГУРАККА** май 1-де 53 харлааны-биле төрүттүнген хүннерин таварыштыр, оларга быжыг кадыкшылды, аас-кежиктиг, узун назылаарын күзеп, мөгейдивис.

Суге Салчакович, Елизавета Хертековна ЧАНЗАН-НАРДАН.

Чеди-Хөл кожуунның Хову-Аксындан.

ЧАРЛААЛДАР

ОРНАП ТУР

1994 чылдың МТЗ-82 тракторун ГАЗ-3307 чүүк машиназынга орнап тур.

Кызыл хоорайда тел. 2-15-12.

ШАГДАА ЧЕРИНГЕ ЧЕТТИРДИВИС

Бо чылдың марттың 27-де, дан бажында, 3 шакта, бистиң көдээ ажыл-агый эргелелинин гаражындан УАЗ-469 маркалыг машинавысты оор алган. Улуг-Хем кожуун чагыргазынын шагдаа черинге дыннатканывыс билек, истелге эгелээн. Ол дээрезинде машина тыпты бээр дээрзинге идегел кончуг эвээш турду.

Истелге үезинде «ындамында» дидир-дидир улуг-ла идегелди бербейн турган. Шо-төлге сеткил-сагышка идегелди берзе-даа, анаа бүзүреливис шоолуг турбаан.

Шагдаа черинин кем-херек истеп тывар ажылдакчылары дыка билдилиг, сагынгыр-тывынгыр ажылдаан. Оларга иштики херектер киллизичин начальниги Анатолий Георгиевич Максимов, республиканын Иштики херектер яамызының кемниг херек истеп тывар эргелелинин килдис эргелекчизи Владимир Сергеевич Күнгаа, ол-ла эргелелдин ажылдакчызы Валерий Чорбаевич Ондар, Иштики херектер яамызының истелге эргелелинин ажылдакчызы Наталья Дунгар-ооловна Баазакай, кожуун чагыргазының иштики херектер киллизинин ажылдакчылары Альберт Күшкаш-оолович Кыргыс, Николай Биче-оолович Дуюгбан, Николай Васильевич Фесков олар хамааржыр.

Оларга болгаш бо чылын 70 чыл оюн демдеглээр Иштики херектер яамызынга, 50 чыл оюн демдеглеп турар кожуун чагыргазының шагдаа черинге машинавысты апрель 17-де тып эккеп бергени дээш сеткилдин ханызындан «Шын» солунну дамчыштыр илеретти вис. Оларның берге, нарын ажылижинге чедишкиннерни күзеп артывыс.

Улуг-Хем кожуунун көдээ ажыл-агый эргелели.

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вторые безумные приключения» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда. Видеозалга: «Пятиборец» 10.00, 14.00, 18.00 шактарда. «Поднявший меч» 12.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мафиядан адырлыр» 13.40, 16.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Принц» 14.00, 17.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Последний герой боевика» 12.00, 14.40, 17.20 шактарда.

Бии-Хем кожуунун чагыргазы, Өөк суму чагыргазы партиянын болгаш күш-ажылдың хоочуну
Андрей Байкараевич
ЮМБУУНУН
мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрел-дөргүлдеринге чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергеллеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Ц. С. Эргей.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57 культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагва — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн баргында — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлаштырылгазының сагылдаанга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген. Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туруу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саныары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 15.937. Индекс 54240. Чагыг № 35—350.